

Αναζητώντας το αντικειμενικό
στις υποκειμενικές πληροφορίες.
Ταξιδιώτες των μέσων του 19ου αιώνα:
ο J.-A. Buchon, ο Εδμόνδος Αμπού,
και άλλοι

μνήμη André Deisser

ΑΛΕΞΗΣ ΠΟΛΙΤΗΣ

ΓΙΑΤΙ άραγε ταξίδευαν αυτοί οι παράξενοι Ευρωπαίοι, τί αναζητούσαν, τί γύρευαν στα μέρη-μας; Οι αγρότες της Ανατολής, που δεν ήξεραν βέβαια τί θα πει ελεύθερος χρόνος, που ώς προχθές δεν εννοούσαν καν τί σημαίνει «βγαίνω για βόλτα»,¹ φαντάζονταν άλλους, πιο ουσιαστικούς λόγους: κρυμμένους θησαυρούς θα έψαχναν, και το μυστικό θα βρισκόταν είτε στα βιβλία με τα σχέδια που κράταγαν είτε σ' εκείνες τις αρχαίες επιγραφές που με τόση επιμονή αναζητούσαν. Κάποιοι, ακόμα πιο απομονωμένοι πληθυσμοί, στην Αίγυπτο ή την Περσία λόγου χάρη, όπως μας αναφέρει ο Αλέξανδρος Κίνγκκλαϊηκ, υποπτεύονταν πως ίσως να είχαν σχέσεις και με «κακοποιά δαιμόνια», γιατί αλλιώς πώς κατόρθωνε ένας Εγγλέζος «μ' ένα ζευγάρι πιστόλια και δυο υπηρέτες να διασχίζει σώος την Έρημο», ή πίστευαν πως «ο Εγγλέζος ταξιδιώτης είχε αμαρτήσει για τον Θεό και τη συνείδησή-του κι έτσι τον κυριεύσε το κακό πνεύμα, και τον σέρνει, σαν τις αρχαίες Ερινύες, μακριά από το σπίτι-του, τον αναγκάζει να ταξιδεύει σε χώρες μακρινές και παράξενες», και τον οδηγεί στους τάφους και τα ερείπια.²

1 Αρχές της δεκαετίας του 1950 ο Kevin Andrews έζησε για ένα διάστημα μαζί με την Nancy Roosevelt στην Ικαρία· ένα απόγευμα που είχαν βγει για βόλτα συνάντησαν στο δρόμο έναν βοσκό· —«Πού πάτε;», ρωτάει ο βοσκός· —«Μια βόλτα» του απαντάνε· —«Δηλαδή;», ξαναρωτάει ο άλλος· κρατώ την πληροφορία από τον ίδιο τον Kevin Andrews.

2 Για την πίστη ότι αναζητούσαν κρυμμένους θησαυρούς έχουμε πάμπολλες

Καλά. Άλλοι βέβαια ήταν οι λόγοι που κέντριζαν το ενδιαφέρον των Ευρωπαίων, και τους στόχους θα μας τους δείξουν τα ίδια τα κείμενά-τους. Το πρώτο που αναζητούν είναι τα μνημεία, το δεύτερο, τα τοπία. Πιο ειδικά, στην Παλαιστίνη, την Ελλάδα, την Ιταλία, συχνά αναζητούν και τον φημισμένο τόπο: να δουν δηλαδή, όχι μόνο τον Ταΰγετο ή τους Δελφούς, παρά και την πεδιάδα των Πλαταιών ή του Μαραθώνα, τη Ναζαρέτ, τον τάδε ποταμό ή το δείνα ακρωτήρι. Οι άνθρωποι που κατοικούν αυτούς τους τόπους τους ενδιαφέρουν μονάχα αν παρείχαν μια ακόμα γλαφυρή, αξιοπερίεργη, συνήθως μάλιστα αταίριαστη με το τοπίο πινελιά, που όμως το χρωμάτιζε, του πρόσφερε τη χαριτωμένη γραφικότητα. Όσο για το αντικείμενό-μας, η νεοελληνική λογοτεχνία σπάνια θα προκαλέσει την περιέργειά-τους. (Ας μην απορούμε· κι εμείς όταν ταξιδεύουμε, τοπία και μνημεία αναζητάμε κι όχι τις ανθρώπινες συμπεριφορές, ιδίως όσες είναι παρόμοιες με τις δικές-μας – ποιος ποτέ έψαξε τί έχουν γράψει οι χιώτες λογοτέχνες, ας πούμε, επειδή πήγε στο νησί εκείνο για διακοπές;)

Το ταξίδι βέβαια στα παλιά τα χρόνια ήταν υπόθεση επίπονη, επικίνδυνη: στα 1849 κάποιοι «Αρβανίτες» –βάζω τη λέξη σε εισαγωγικά,

μαρτυρίες· η παλαιότερη που έχω εντοπίσει είναι του Tournefort, *Voyage d'un botaniste*, I, Παρίσι 1982, 332· πβ. J.J. Björnstähl, *Το οδοιπορικό της Θεσσαλίας, 1779*, μτφρ. Μεσεβρινός, Θεσσαλονίκη 1979, 53· H. Holland, *Ταξίδια στα Ιόνια νησιά, Ήπειρο, Αλβανία (1812-1813)*, μτφρ. Χρ. Ιωαννίδης, Αθήνα 1989, 246-247, 259-260 (όπου μαθαίνουμε πως κι ο Αλή πασάς το πίστευε)· Λ. Ρος, *Αναμνήσεις και ανακοινώσεις από την Ελλάδα*, μτφρ. Απ. Σπήλιος, Αθήνα 1976, 276· R. Pashley, *Travels in Crete*, I, Λονδίνο 1837, 275-276, II, 75, 85-86 (και ελληνική μτφρ. Δάφνη Γόντικα, Ηράκλειο 1991, Α', 216, Β', 62, 69)· Henri Belle, *Trois années en Grèce*, Παρίσι 1881, 137· Ακύλας Μήλλας, *Η Πρίγκιπος*, Αθήνα 1988, 416-417. Ανάλογεςπίστεις είχαν βέβαια και οι Τούρκοι, Gr. Palaiologue, *Esquisses des mœurs turques au XIXème siècle*, Παρίσι 1827, 186 κ.ε., G. Perrot, *Souvenirs d'un voyage en Asie Mineure*, Παρίσι 1864, 258-259, αλλά και οι Ιταλοί, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Σταντάλ, *Το μοναστήρι της Πάρμας*, μτφρ. Γιάννης Μπεράτης, Αθήνα, χ.χ., 179. Για τη δεύτερη άποψη, της διαβολικής κατάρας, βλ. Alex. Kinglake, *Eothen*, χρησιμοποιώ μια έκδ. της Everyman's Library, Λονδίνο 1962, 147 (η απόδοση του Κώστα Βαρελίδη, Αλεξ. Κίνγκλαϊνκ, *Ηώθεν. Ταξιδιωτικές αναμνήσεις από τη Μικρά Ασία, Κύπρο και Εγγύς Ανατολή, 1834-1835*, Αθήνα 2001, 123 είναι πολύ ελεύθερη).

γιατι εκείνον τον καιρό μπορεί να σήμαινε και τους έλληνες κλέφτες–σκότωσαν έναν ταλαίπωρο γερμανό συλλέκτη βοτάνων στην Ήπειρο επειδή το σακάκι-του είχε μπρούτζινα κουμπιά που τα πέρασαν για χρυσά.³ Όποιος λοιπόν κατάφερε να γυρίσει ζωντανός, να γλυτώσει από τους ληστές, τις αρρώστιες, τ' ατυχήματα κάθε είδους, καθόταν κι έγραφε τα όσα είδε, ζωντανεύοντας το κείμενό-του και με βιωματικά στοιχεία· τα ταξιδιωτικά απομνημονεύματα είχαν μεγάλη ζήτηση από τους ευρωπαϊούς αναγνώστες: άλλοι αναζητούσαν σ' αυτά και την αίσθηση της περιπέτειας που δεν τόλμησαν ή δεν μπορούσαν να πραγματοποιήσουν, άλλοι την τέρψη της γνώσης και της φαντασίας, άλλοι τέλος προετοιμάζονταν για ένα πραγματικό ή έστω νοερό ταξίδι.⁴ Οι εκδότες λοιπόν καλοπλήρωναν τους συγγραφείς· περισσότερο βέβαια αν το ταξιδιωτικό ήταν πλούσιο σε εικόνες και πληροφορίες, κι ακόμα περισσότερο αν άγγιζε τη λογοτεχνία. Γι' αυτό και οι ταξιδιώτες επεξεργάζονταν βαθιά όσες προχειρογραμμένες σημειώσεις είχαν κρατήσει, αναπλάθοντας λογοτεχνικά κι εμπλουτίζοντας ριζικά, ενίοτε με τη φαντασία, τις άμεσες κι αντικειμενικές, ως το πούμε έτσι, εμπειρίες-τους.

Είπα «εμπλουτίζοντας ριζικά, ενίοτε με τη φαντασία» – κι όχι μόνο μ' αυτήν. Όσοι έχουν ασχοληθεί, ακόμα και τόσο da, με τον περιηγητισμό, γνωρίζουν, κι από πρώτο χέρι κι από τη βιβλιογραφία, πως οι ταξιδιώτες συνηθίζουν να εμπλουτίζουν τα κείμενά-τους αντιγράφοντας τους προδρόμους-τους – δίχως, εννοείται, να τους μνημονεύουν. Στα 1827 ο Προσπέρ Μεριμέ και ο Ζαν-Ζακ Αμπέρ ονειρεύονταν ένα ταξίδι στη Δαλματία, μα δεν είχαν τα χρήματα. Ο Μεριμέ πρότεινε τη λύση: θα έγραφαν την περιοδεία-τους, θα την πούλαγαν σ' έναν εκδότη, και με τα λεφτά ετούτα θα πήγαιναν για να διαπιστώσουν αν όσα έγραφαν ισχύουν. Το σχέδιο δεν πραγματοποιήθηκε, αλλά ο Μεριμέ έκαμε κάτι παρόμοιο: έγραψε ο ίδιος αρκετά «σέρβικα» λαϊκά τραγούδια, που τα παρουσίασε ως μεταφράσεις πρωτοτύπων. Η φενάκη είχε επιτυχία στους καλλιτεχνικούς κύκλους, που ενθου-

3 Robert Curzon, *Visits to the Monasteries in the Levant*, Λονδίνο 1849· χρησιμοποιώ την έκδοση με εισαγ. John Julius Norwich, Λονδίνο 1983, 255-256.

4 Ο Σταντάλ, λόγου χάρη, είχε διαβάσει 60 περιηγητές Ιταλίας μονάχα έως τα 1811, βλ. Stendhal, *Rome, Naples et Florence en 1817 suivi de L'Italie en 1818*, Παρίσι 1956, σελ. xi.

σιάστηκαν – ξεγελάστηκε ως και ο Πούσκιν, δοκίμασε μάλιστα να ξαναμεταφράσει τα τραγούδια στα ρώσικα, ώστε να πλησιάσουν το γνήσιο ύφος-τους σε μια σλάβικη γλώσσα· απέτυχε όμως παταγωδώς στον αρχικό-της στόχο: εμπορική αποτυχία.⁵

Οι φιλόλογοι έχουν επισημάνει κι άλλες τέτοιες –πάμπολλες θα ήταν το πιο σωστό– απατεωνίες· εδώ περιορίζομαι στο έξοχο άρθρο του Αντρέ Ντεϊσέρ, που με απaráμιλλη τέχνη συγκέντρωσε, χάρη στο τεράστιο γνωστικό-του εύρος, μια σειρά από εντυπωσιακές περιπτώσεις, που δείχνουν με τον καλύτερο τρόπο πως οι λογοτεχνικές αναπλάσεις της βιωμένης εμπειρίας είναι περισσότερο λογοτεχνία και πολύ, μα πολύ λιγότερο, εμπειρία.⁶ Η δουλειά του ιστορικού ωστόσο είναι να εισχωρήσει κατά το δυνατόν στις πληροφορίες που παρέχει ένα κείμενο, και ν' αποδεσμεύσει κάποια γνώση, συναρτώντας διαρκώς τη ρητή μαρτυρία με όσες τυχόν αποσιωπήθηκαν είτε ηθελημένα είτε από άγνοια είτε από αδιαφορία.

*
**

Αντικείμενό-μου θα είναι το πόσο λίγο ενδιαφέρθηκαν για το τί έγραφαν ή για το τί διάβαζαν οι σύγχρονοί-τους Έλληνες δύο πολύ σημαντικοί γάλλοι ταξιδιώτες. Και οι δύο έμειναν ενάμισι χρόνο περίπου στην Ελλάδα και την περιηγήθηκαν ολόκληρη· ο πρώτος, ο Ιωάννης-Αλέξανδρος Μπυσόν, ιστορικός, μεσαιωνοδίφης, ειδικευμένος μάλιστα στη γαλλική παρουσία στους δικούς-μας τους τόπους κατά τον ύστερο μεσαίωνα, αλλά και με στενές σχέσεις με τη νεοελληνική φιλολογία και τη γλώσσα μάλλον πριν κι από το 1821,⁷

5 Prosper Mérimée, *Chronique du règne de Charles IX...*, Παρίσι 1842, 347-349 (πρόλογος στη δεύτερη έκδοση της «Guzla»· πβ. Augustin Filon, *Mérimée et ses amis*, Παρίσι 1894, 36-37.

6 André Deisser, «Mythification, imitation et plagiat chez les voyageurs», στο: Loukia Droulia και Vasso Mentzou, *Vers l'Orient par la Grèce avec Nerval et d'autres voyageurs*, Παρίσι 1993, 123-129. Η φιλολογική-μας οικογένεια στερήθηκε ξαφνικά, πριν από μερικά χρόνια, τη χαρά ν' ακούει ή να διαβάσει τον φίνο κι εξαιρετικά πλούσιο σε πληροφορίες και παρατηρήσεις λόγο του André Deisser.

7 Κάποιο ενδιαφέρον μαρτυρείται από το 1819· το 1821 θα παρουσιάσει, από τους πρώτους στη Γαλλία, δείγματα της γραπτής φιλολογίας, και ολότελα πρώτος, ελληνικά δημοτικά τραγούδια, βλ. Αλέξης Πολίτης, *Η ανακάλυψη των ελληνικών δημοτικών τραγουδιών*, Αθήνα 1984, 168 κ.ε.

μας ήρθε το 1840-1841 και το βιβλίο-του εκδόθηκε δύο χρόνια μετά, 1843.⁸ Ο δεύτερος, ο αρκετά πιο διάσημος σατιρικός συγγραφέας Εδμόνδος Αμπού, βρέθηκε στην Αθήνα δώδεκα χρόνια αργότερα, 1852-1853, υπότροφος της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής· το δικό-του βιβλίο το τιτλοφόρησε «Η σύγχρονη Ελλάδα», κι εκδόθηκε το 1854.⁹ Πέντε χρόνια αργότερα εξέδωσε το πολύ γνωστότερό-μας μυθιστόρημα *Ο βασιλέας των βουνών*, όπως πρωτομεταφράστηκε μόλις έναν χρόνο ύστερα από τη γαλλική έκδοση, ή *Ο βασιλεύς των ορέων*, όπως το τιτλοφόρησαν οι νεότεροι μεταφραστές.¹⁰ Κοντά σ' αυτούς τους δυο κεντρικούς μάρτυρες και πληροφορητές-μας θα εξετάσουμε και μερικούς ακόμη γάλλους, σημαντικούς λογογράφους, περιηγητές της Ανατολής που βρέθηκαν για λίγο ή για μεγαλύτερο διάστημα στα μέρη-μας, ώστε να περικυκλώσουμε έτσι τις πληροφορίες γύρω από την ελληνική λογοτεχνική παραγωγή, ή ακριβέστερα το ελληνικό λογοτεχνικό πεδίο, με στόχο να εννοήσουμε όσο γίνεται και το ίδιο το πεδίο –τελικός στόχος της φιλολογίας– καθώς και τα καθρεφτίσματά-του στους ευρωπαϊούς παρατηρητές-μας. Είπα «τις πληροφορίες»· όπως θα δούμε, αυτό που κυρίως θα περικυκλώσουμε είναι μάλλον οι σιωπές.

8 J.-A. Buchon, *La Grèce continentale et la Morée*, Παρίσι 1843 (προσιτό και από την ANEMH)· η συνέχεια του ταξιδιού-του, μαζί και με εκτενή βιογραφία-του εκδόθηκε από τον Jean Longnon: A. Buchon, *Voyage dans l'Eubée, les îles Ioniennes et les Cyclades*, Παρίσι 1911· πβ. και Σπύρος Ασδραχάς, «Ο Αλέξανδρος Μπυσόν επισκέπτεται τη Λευκάδα», *Πατριδογραφήματα*, Αθήνα 2003, 337-344 και 423.

9 Edmond About, *La Grèce contemporaine*, Παρίσι 1854· η ελληνική μετάφραση, Εντμόντ Αμπού, *Η Ελλάδα του Όθωνος*, μτφρ. Απόστ. Σπήλιος, επιμ. - σχολ. Τάσος Βουρνάς, Αθήνα χ.χ. [±1980] χρησιμοποιεί και τις σημειώσεις που προστέθηκαν στη β' γαλλική έκδ. Παραπέμπω σ' αυτές τις δύο εκδόσεις, αλλά συχνά τροποποιώ κάπως την ελληνική μετάφραση.

10 Edmond About, *Le roi des montagnes*, Παρίσι 1859 (1857)· Εδμ. Αμπού, *Ο βασιλέας των βουνών*, Αθήνα 1858 (δεν την έχω δει)· Εδμ. Αμπού (Edmond About), *Ο βασιλεύς των ορέων*, μτφρ. Σ. Καρα, πρόλ. Δ. Γρ. Καμπούρογλου, Αθήνα 1927· Εντμόντ Αμπού, *Ο βασιλεύς των ορέων*, μτφρ. Περικλή Βούζα, Τάσος Βουρνάς, *Η ληστοκρατία*, Αθήνα 1960 (η μετάφραση ακολουθεί κατά πόδας τον Καρα, παραλλάσσοντας πού και πού καμιά λέξη)· Εντμόντ Αμπού, *Ο βασιλεύς των ορέων*, μτφρ. Α. Φ. (υποθέτω: Αντρέας Φραγκιάς), Αθήνα (Γαλαξίας) 1968.

Οι μαρτυρίες, Ι : ο Μπυσόν

Είμαστε, είπαμε, στα 1840-41· ο Μπυσόν, αφού αναφερθεί στο πολύ χαμηλό επίπεδο του υλικού πολιτισμού –«το άροτρο είναι ακόμα το ίδιο με του Τριπτόλεμου», εκείνου του μυθικού εφευρέτη-του· «τα στρώματα είναι μια ανακάλυψη που δεν έχει εμφανιστεί, και κοιμούνται καταγής πάνω σ' ένα χαλί»–, και παραλληλίζει αυτό το χαμηλό επίπεδο με τα χρόνια του Ομήρου, που μπορεί να μην ήξερε τον σίδηρο, η γλώσσα όμως, «το εργαλείο του μυαλού», είχε πολύ αναπτυχθεί, αρχίζει την παρουσίαση:

«Η υποδομή του πολιτισμού είναι ανύπαρκτη· τα πράγματα ωστόσο είναι πολύ διαφορετικά: η Ελλάδα μοιάζει να θέλει πάνω απ' όλα ακαδημαϊκούς, φιλόσοφους, ποιητές – τους ξυλουργούς και τους σιδεράδες θα τους φτιάξει αργότερα· θέλει έργα λογοτεχνικά – να φτιάχνει καρέκλες, τραπέζια, παπούτσια, καπέλα, θα το μάθει αργότερα. Μόλις γεννήθηκε», δηλαδή, μόλις απελευθερώθηκε, «απέκτησε ένα πανεπιστήμιο στην Αθήνα, με τρεις σχολές, θεολογίας, ιατρικής, νομικών, μια ακαδημία των φυσικών επιστημών, αρχαιολογική εταιρεία, δύο δημόσιες βιβλιοθήκες, τη μια στην Αθήνα, την άλλη στην Ανδρίτσαινα, ένα μουσείο, πέντε γυμνάσια σε διαφορετικές πόλεις, δώδεκα δημόσια σχολεία σε άλλες, χωρίς να λογαριάζουμε το σχολείο για τα ορφανά στο Ναύπλιο κι ένα ακόμα στον Πειραιά.

»Η πρώτη δουλειά που απασχόλησε τους Έλληνες ήταν η γλώσσα-τους. Καλά-καλά δεν είχαν απελευθερωθεί από τον τούρκικο ζυγό, κι απελευθέρωσαν τη γλώσσα-τους από τις τούρκικες λέξεις που την κατέστρεφαν, και με την ευκαιρία έκαναν το ίδιο για τις φράγκικες λέξεις». «Η εκκαθάριση έγινε με απίστευτη ταχύτητα». Κι αφού περιγράψει, αναλυτικά και γλαφυρά –μ' έναν ελαφρό ειρωνικό τόνο– τη γενική αποδοχή της καθαρεύουσας, ιδίως στα δικαστήρια, διαπιστώνει την καθολική λατρεία της «φιλολογίας» – η λέξη με τη σημασία της ρητορείας, της καλλιπέπειας: «Η φιλολογία είναι το πάθος όλων των ελλήνων φοιτητών, όχι μονάχα όσων αφιερώνονται

στη διδασκαλία, παρά κι εκείνων που θα αφοσιωθούν στους νόμους, στην ιατρική, στην εκκλησία και στη δημόσια διοίκηση: ένας έλληνας που μιλάει σωστά, βρίσκεται συχνά στη θέση που σ' εμάς έχει όποιος ξέρει ν' αγορεύει στο βήμα· και ο δείνα γιατρός, δικηγόρος, καθηγητής, έγινε υπουργός επειδή χειριζόταν σωστά τη γλώσσα-του». Στην Ελλάδα «η γραμματική έχει θρονιαστεί στη βάση και στην κορφή κάθε διδασκαλίας. Ο ξένος που φτάνει στην Αθήνα εκπλήσσεται με τη μεταμόρφωση που υπέστη η γλώσσα στην καθημερινή ομιλία και στα βιβλία. Έτσι εξηγείται η τεράστια περιφρόνηση της τωρινής γενιάς για όλα τα έργα στη νεότερη ελληνική που τυπώθηκαν πριν από την επανάσταση. Από όλα τα βιβλία τα τυπωμένα στην Τεργέστη, τη Βενετία, τη Βιέννη κατά τον περασμένο αιώνα, τη χρονογραφία του Δωρόθεου, την *Ιστορία της Κύπρου* του Κυπριανού, την *Κρίσι του Πάριδος* του Γουζέλη, την ενδιαφέρουσα ιστορία του Σουλίου του καλού Περραιβού, μόλις ένα, το ρομάντζο *Ερωτόκριτος* μπορεί να το βρει κανείς στα βιβλιοπωλεία ή και στις ιδιωτικές βιβλιοθήκες της Αθήνας – τόσο πολύ φοβούνται μήπως και χαλάσουν την ωραία-τους γλώσσα».¹¹ Ακολουθούν αρκετές πληροφορίες για παλαιότερους λογίους, που ο Μπυσόν τις αντλεί από τον Κυριάκο Πιττάκη, με τον οποίο είχε πολύ σχετιστεί.¹² Σύγχρονό-του λογοτέχνη δεν ξέρω να συνάντησε ο γάλλος ταξιδιώτης, και μοιάζει να μην το επιδίωξε: όταν πέρασε για λίγο από τη Σύρο φαίνεται ότι άκουσε κάτι για έναν «λογοτεχνικό κύκλο», οι μόνες όμως εντυπώσεις που κατέγραψε ήταν για τις παραστάσεις όπερας που έκαναν κάποιοι ιταλικοί θίασοι επιστρέφοντας από τη Σμύρνη.¹³ Αλλά καθώς τον ενδιέφερε, είπαμε, και ο προφορικός πολιτισμός, κατέγραψε δυο λόγια και για τους ραψωδούς, αν και το φαινόμενο, μας πληροφο-

11 J.-A. Buchon, *La Grèce continentale et la Morée*, ό.π., 87.

12 Ό.π., 88-92· σχετικά με τον Πιττάκη και το χειρόγραφο-του βλ. σελ. 69-71 και 88. Οι πληροφορίες του Πιττάκη είναι αυτές που αντιγράφει από τη χειρόγραφη «Παλαιά ιστορία της πόλεως Αθηνών» του Μπενιζέλου, βλ. τώρα Ιωάννης Μπενιζέλος, *Ιστορία των Αθηνών*, επιμ. Ι. Κόκκωνας και Γ. Μπάκος, Αθήνα 1986, 118 κ.ε.

13 J.-A. Buchon, ό.π., 46· στο άλλο-του βιβλίο, A. Buchon, *Voyage dans l'Eubée*, ό.π., 19, αναφέρει απλώς πως συναντήθηκε με τον Πιτσιπιό – προφανώς τον Ιάκωβο.

ρεί, τείνει να εκλείψει· τον ρόλο του υμνωδού της φάρας τον έχουν πια οι εφημερίδες.¹⁴

Αξίζει όμως να σταθούμε και σε κάποιες άλλες πληροφορίες του Μπυσόν από τα όσα κατέγραψε για τη νησιωτική Ελλάδα, που δημοσιεύτηκαν πολύ αργότερα. Περνώντας από τη Ζάκυνθο, σημειώνει: «Εκτός από τον Ούγο Φόσκολο, δύο ακόμα ξεχωριστοί άνθρωποι, ο Ευγένιος Βούλγαρης και ο Δημήτριος Γουζέλης γεννήθηκαν στη Ζάκυνθο. Ο Ευγένιος Βούλγαρης απέκτησε φήμη από τα θρησκευτικά-του συγγράμματα. Ο Δημήτριος Γουζέλης από το ποίημά-του “Η κρίσις του Πάριδος”, στη λαϊκή γλώσσα, τυπωμένο στην Τεργέστη το 1817». Δέκα μέρες αργότερα βρίσκεται στην Κέρκυρα, όπου συναντά και συνεργάζεται με τον Μουστοξύδη, γνωρίζει τον Ασώπιο και τον «φιλολογικό κύκλο της Κέρκυρας», μαθαίνει για την Ιόνιο Ακαδημία και για τη βιβλιοθήκη του Γκίλφορντ, για την πολιτική κατάσταση – όμως δεν ενδιαφέρεται ν’ αναζητήσει τον Κάλβο, παλιό-του γνώριμο απ’ τα χρόνια του Παρισιού, και δεν έτυχε ν’ ακούσει, ούτε εδώ, το όνομα του Σολωμού. (Το νόστιμο είναι ότι σ’ ένα ημιπέσημο γεύμα συναντήθηκε και με τον Ζαμπέλη, δηλαδή τον δικηγόρο του Ιωάννη Λεονταράκη).¹⁵

14 Ό.π., 107. Πάντως και το δικό-του παλαιό ενδιαφέρον για τα δημοτικά τραγούδια είχε μειωθεί: τα μόνα καινούρια στοιχεία είναι δυο κείμενα μονάχα σε γαλλική μετάφραση: ένα νυφιάτικο (μαζί όμως και μια πολύ αναλυτική περιγραφή ενός γάμου, σελ. 228-240), και μια παραλλαγή του «Κάστρου της Ωριάς»· συσχετίζει το τραγούδι με τη φραγκική κατάκτηση του Μοριά (σελ. 400-402, πβ. και 26, 42)· σε μίαν άλλη ευκαιρία αντιγράφει, δίχως να παραπέμπει, κάποιο δίστιχο για την Αθήνα (σελ. 82· βλ. Ed. Dodwell, *A Classical and Topographical Tour through Greece*, II, Λονδίνο 1819, 18-19). Στις σελ. 263-280 παραθέτει τη γαλλική μετάφραση τριών χιώτικων παραμυθιών που του είχε δώσει πριν από χρόνια η Σεβαστή Σούτσου, πβ. και την εργασία-μου *Η ανακάλυψη των ελληνικών δημοτικών τραγουδιών*, ό.π., 179 (και 168-181). Ο Αλέξ. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, Α΄, Αθήνα 1894, 137 (χρησιμοποιώ την ανατύπωση του 1999 με τα ευρητήρια της Αγγελικής Λούδη), μας πληροφορεί πως ο Μπυσόν «εζήτησε επιμόνως εις γάμον» την ξαδέλφη-του Σεβαστή, αλλά η μητέρα-της δεν ήθελε να την παντρέψει στο εξωτερικό.

15 A. Buchon, *Voyage dans l’Eubée*, ό.π., 96-97, 126-127, 132· πβ. και Ασδραχάς, *Πατριδογραφήματα*, ό.π., 342-344.

Οι μαρτυρίες, ΙΙ : ο Αμπού

Καθώς ο Αμπού δεν ένιωθε καμιά κλίση, κανένα ενδιαφέρον για την αρχαιολογία, φαίνεται πως πέρασε στην Αθήνα ατελείωτες ώρες ανίας· το διαπιστώνουμε από την αλληλογραφία-του αυτό.¹⁶ Η κοινωνική ζωή της πρωτεύουσας δεν είχε πολλά να του προσφέρει· κάποιοι χοροί στο παλάτι, ή σε σπίτια των ξένων του διπλωματικού σώματος και των Φαναριωτών, ωστόσο περιέργως καθώς είναι, παρατηρεί τους ντόπιους, μαθαίνει τη γλώσσα-τους, διαβάζει τις εφημερίδες, αλλά και περιοδεύει σ' όλη τη χώρα, στη Σμύρνη, στην Κέρκυρα. Γνωρίζεται όμως και μ' εκείνη την αλλόκοτη κυρία, τη δούκισσα της Πλακεντίας, κεντρικό πρόσωπο της Αθήνας για όλους τους λόγιους επισκέπτες της πόλης, που μάλιστα, λίγα χρόνια νωρίτερα, είχε μια παράδοξη περιπέτεια: έπεσε στα χέρια ενός πασίγνωστου τότε ληστή χωρίς ωστόσο να κακοπεράσει ιδιαίτερα. Φαίνεται πως η δούκισσα κράταγε για τον εαυτό-της τις λεπτομέρειες, αλλά αυτό μάλλον κέντρισε περισσότερο τη φαντασία του Αμπού· η ιστορία-της μάλλον στάθηκε το έναυσμα για την υπόθεση του «Βασιλιά των βουνών».

Ακριβώς όπως και ο Μπυσόν, ο Αμπού εντυπωσιάζεται από την έφεση για σπουδές που συναντά σε πλούσιους και φτωχούς· την περιγράφει με πολύ χαριτωμένο τρόπο, μόνο που καταλήγει σε διαφορετικό συμπέρασμα: «Νά γιατί δεν βρίσκονται πια νέοι να κρατήσουν το άροτρο». Και συνεχίζει: «Ετούτη η μανιακή φιλοδοξία που διακατέχει όλους τους Έλληνες δεν είναι κατακριτέα. Δεν βοηθάει στην ευζωία του λαού, αλλά τον ανυψώνει περισσότερο από πλουσιότερα κι ευτυχέστερα έθνη. Ο άνθρωπος δεν ζει μονάχα με το ψωμί. Ένας Έλληνας δεν έχει τί να βάλει στο στόμα-του και γευματίζει με μια πολιτική συζήτηση ή με το άρθρο μιας εφημερίδας. Η Αθήνα είχε στα 1852 δεκαεννιά τυπογραφεία με σαράντα πιεστήρια, οκτώ χυτήρια τυπογραφικών στοιχείων, δέκα λιθογραφεία· η Σύρος πέντε τυπο-

16 Marcel Thiébaud, *Edmond About*, Παρίσι 1936, 35-59. Αυτή η αλληλογραφία δεν έχει κεντρίσει ακόμα το ενδιαφέρον των νεοελληνιστών.

γραφεία και ένα χυτήριο· η Τριπολιτσά, το Ναύπλιο, η Πάτρα και η Χαλκίδα είχαν επίσης τυπογραφεία. Στην Ελλάδα τυπώνονται εικοσιδύο εφημερίδες και τέσσερα περιοδικά· αυτά τα τέσσερα όπως κι οι δεκαπέντε απ' τις εικοσιδύο εφημερίδες βγαίνουν στην Αθήνα· οι άλλες τυπώνονται στη Σύρο, στην Τριπολιτσά, στο Ναύπλιο, στην Πάτρα και στη Χαλκίδα. Όλη σχεδόν η λογοτεχνία του τόπου είναι οι εφημερίδες. Τα λιγοστά βιβλία, τα τυπωμένα στα νέα ελληνικά, είναι μεταφράσεις από τα γαλλικά: *Τηλέμαχος, Παύλος και Βιργινία, Αταλά, Πιτσιόλα*, κλπ. Η πρωτότυπη λογοτεχνία αποτελείται από μερικές παραφουσκωμένες τραγωδίες, από μερικές στομφώδεις ωδές και από μερικές Ιστορίες της Επανάστασης. Ας μη μιλήσω για τα θεολογικά βιβλία.¹⁷ Αφήνω τον σχολιασμό για αργότερα, και προσθέτω μια σκηνή· υποθέτω πως παρατίθεται όπως περίπου συνέβη. Σ' ένα χωριό της Πελοποννήσου, ο Αμπού συνομιλεί μ' έναν φλύαρο παπά: «Ενόσω μουμίλαγε, κατέγραφα τη συνομιλία-μας. Μου αρπάζει το χαρτί, οπλίζεται μ' ένα τεράστιο ζευγάρι ματογυάλια, και το εξετάζει με απόλυτη σοβαρότητα: “Α, ξέρεις να γράφεις! ξέρεις, άραγε, κι ορθογραφία;” – “Ε, όσο νά 'ναι, αιδεσιμότητα”. – “Από ευγένεια πρέπει να σε πιστέψω· λένε ωστόσο πως είναι κάτι το πολύ δύσκολο”».¹⁸ Ο Μπυσόν, θυμίζω, μιλούσε για τον σωστό χειρισμό της γλώσσας· εδώ έχουμε την ίδια αντίληψη φωτισμένη από άλλη γωνία: ορθή γραφή.

Ο Αμπού δεν πιστεύει πως υπάρχουν πια πλανόδιοι ραψωδοί: «Συνάντησα πολλούς τυφλούς ζητιάνους και καθόλου τυφλούς ποιητές. Η Ελλάδα δεν έχει πια Ομήρους. Και σε τί θα της χρειάζονταν άλλωστε;».¹⁹ Στον *Βασιλέα των ορέων* πάντως σφηνώνει ένα υποτιθέμενο κλέφτικο γραμμένο σίγουρα απ' τον ίδιον· το γαλλικό πρωτότυπο είναι σε δεκασύλλαβους-εννιασύλλαβους με ομοιοκαταληξία σταυρωτή (παρακάτω θα μάθουμε πως το τραγούδι βγήκε για τον Χατζησταύρο, δηλαδή τον κεντρικό ήρωά-του, τον περίφημο «βασιλιά των ορέων»). Έπειτα δανείζεται ένα ερωτικό τραγούδι από τον Φοριέλ (αναφέρει ρητά την προέλευση, επιλέγει όμως να ξανα-

17 About, *La Grèce contemporaine*, ό.π., 261-262· πβ. και ελληνική μετάφραση, *Η Ελλάδα του Όθωνος*, ό.π., 173.

18 Edmond About, ό.π., 284 (186 στην ελληνική μετάφραση).

19 Ό.π., 451 (281 στην ελληνική μετάφραση).

μεταφράσει το κείμενο), ενώ αλλού ένας ληστής τραγουδάει καθώς περπατάνε «ένα είδος μονότονου τραγουδιού. Ο λαός αυτός έχει το πένθιμο ύφος των ερειπίων». Για τη γραπτή λογοτεχνία πάλι, ο Χατζησταύρος γράφει στην κόρη-του, «Ξέρεις πως δεν ελυπήθηκα ποτέ να πληρώνω δασκάλους και ν' αγοράζω τα βιβλία που μου ζητάς. Αλλά πρέπει να μην πηγαίνουν χαμένα τα λεπτά. Ο Ουάλτερ Σκωτ έφθασε στον Πειραιά, όπως και ο Ροβινσών και όλα τα αγγλικά βιβλία που ήθελες να διαβάσεις. Πες στους φίλους-μας της οδού Ερμού να τα πάρουν από το τελωνείο»· ενώ για την αναξιπιστία του Τύπου και των δημοσιογράφων, αναφέρονται: *Εφημερίς της Κυβερνήσεως (Gazette officielle)*, *Η Ελπίς (L'Espérance)* που συντάσσεται γαλλικά (προσθέτω: παράλληλα με την ελληνική έκδοση), το *Παλληκάρι (Pallikare)*, «που το ενέπνεαν οι φίλοι του Χατζησταύρου» (εδώ πρόκειται για συγγραφικό δημιούργημα), και η *Τρακατρούκα (Caricature)* – η μόνη που λέει κάτι αληθινό: ένα σκίτσο της δείχνει ληστές και χωροφύλακες αγκαλιασμένους, με το σχόλιο: «Πώς μάχονται».²⁰

Οι μαρτυρίες, ΙΙΙ : Ζαν-Ζακ Αμπέρ, Ζεράρ ντε Νερβάλ, Λαμαρτίνο, Φλομπέρ, Γκοτιέ, κ.ά.

Στα 1841 πέρασαν από την Ελλάδα οι δυο φίλοι, ο Ζαν-Ζακ Αμπέρ κι ο Μεριμέ· κάποια στιγμή μάλιστα συνταξίδεψαν μαζί με τον Μπυσόν από τον Πειραιά έως τη Σύρο.²¹ Ο Μεριμέ δεν κατέγραψε, όσο ξέρω, τις εντυπώσεις-του,²² ο Αμπέρ όμως έδωσε ένα

20 Εδμ. Αμπού, *Ο Βασιλεύς των Ορέων*, μτφρ. Σ. Καρά, ό.π., 13, 137, 41, 71, 79, 173-175, και About, *Le roi des montagnes*, ό.π., 4, 153, 38-39, 75, 84, 196-199, 268· οι μεταφράσεις του Περικλή Βούζα, και του Α. Φ., ό.π., κρατούν την ίδια έμμετρη απόδοση του «λαϊκού» τραγουδιού, αντλώντας από τον Καρά. Στη σελ. 268 έχουμε μιαν έμμεση αναφορά στον *Gil Blas* (docteur Sangrado), που η ελληνική μετάφραση (σελ. 231) την κάνει ρητή· δεν την υπολογίζω όμως επειδή την εκφέρει ο γερμανός πρωταγωνιστής.

21 A. Buchon, *Voyage dans l'Eubée*, ό.π., 150-151.

22 Για το ταξίδι του Μεριμέ στην Ιταλία και την Ανατολή, το 1839-1841, παραπέμπω στο Augustin Filon, ό.π., 123-130· μια βιβλιογραφία των δημοσιεύσεών-του, ό.π., 367-386. Τα μοναδικά σημάδια της επίσκεψής-του στον τόπο-μας που γνωρίζω είναι κάποια γράμματά-του (βλ. Τατιάνα Τσαλίκη Μηλιώνη,

μεγάλο άρθρο στο πιο σημαντικό γαλλικό περιοδικό εκείνα τα χρόνια· ασχολήθηκε όμως μονάχα με τα εκπαιδευτικά ζητήματα – για τη λογοτεχνία δεν έδειξε κανένα ενδιαφέρον.²³ Λίγο αργότερα, άνοιξη του 1843, ο Ζεράρ ντε Νερβάλ πέρασε λίγες μέρες στα νερά-μας και λίγες ώρες στη Σύρο. Εκεί πήγε στο θέατρο κι είδε, λέει, τον «Μάρκο Μπότσαρη», έργο του «Αλέκου Σούτσου»· μας δίνει μάλιστα, με άκρα αληθοφάνεια, κάποια λιγοστά στοιχεία για την παράσταση: «Το έργο άρχισε με μια εισαγωγική σκηνή ανάμεσα στον Μπότσαρη και ένα παλικάρι, τον μπιστικό-του. Η στομφώδης απαγγελία και οι λαρυγγισμοί-τους δεν θα μου είχαν επιτρέψει να καταλάβω το νόημα των στίχων, ακόμα κι αν είχα τις απαιτούμενες γνώσεις»... «Στη δεύτερη πράξη εμφανίστηκε ο Μουσταή πασάς ανάμεσα στις γυναίκες του χαρεμιού-του, που ήταν άντρες ντυμένοι οδαλίσκες. Φαίνεται πως στην Ελλάδα δεν επιτρέπεται στις γυναίκες να βγαίνουν στο θέατρο».²⁴ Η κλασική Ελλάδα δεν είχε μερίδιο στα ενδιαφέροντα του Νερβάλ· η Ανατολή τον τραβούσε, η Αίγυπτος, και βέβαια η Κωνσταντινούπολη: μεταφέρει τον αναγνώστη στα θεάματα που παρακολούθησε στην Πόλη· караγκιόζη (όλοι ξέρουν το χωρίο, λίγοι το χρησιμοποιούν, καθώς η περιγραφή δεν είναι πολύ ευνοϊκή), θέατρο, παραμυθάδες στο καφενείο – η γραπτή

«Ο Προσπέρ Μεριμέ στην Ελλάδα», Εθνικό και Καποδιστιακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, *Πρακτικά του διεθνούς συμποσίου «Ο περιηγητισμός στην Ελλάδα τον 18^ο και τον 19^ο αιώνα*», Αθήνα 1997, 61-75), μια σημείωση στην «Κάρμεν», «À Chalkis j'ai eu l'honneur d'être annoncé comme un milord français», βλ. Prosper Mérimée, *Lokis et autres contes*, Juillard, Παρίσι 1964, 310, και, βέβαια, η ανέκδοτη παραλλαγή της «Κόρης εις τον Άδη», στη δεύτερη, επαυξημένη, έκδοση της «Guzla», βλ. Mérimée, *Chronique du règne de Charles IX...*, ό.π., 470-471.

- 23 Jean-Jacques Ampère, «De l'instruction publique et du mouvement intellectuel en Grèce», *Revue Des Deux Mondes*, 13 (1.4.1843), 110-134· αντλεί ωστόσο τις πληροφορίες από μια διάλεξη του Κωνσταντίνου Σχινά στο Ulm· τα στοιχεία πάντως είναι αρκετά και ενδιαφέροντα· σελ. 128: για την Εθνική Βιβλιοθήκη· σελ. 131: για τις Εταιρείες· σελ. 132 για τον Τύπο, κλπ. Λίγα και για τα σχολικά εγχειρίδια, τη γλώσσα. Το άρθρο συμπεριλήφθηκε στο βιβλίο-του, *Grèce, Rome et Dante: études littéraires d'après nature*, Παρίσι 1848 και αρκετές ανατυπώσεις.
- 24 *Τρεις Γάλλοι ρομαντικοί στην Ελλάδα. Λαμαρτίνος-Νερβάλ-Γκωτιέ*, μτφρ. Βάσω Μέτζου, Αθήνα 1990, 113-114· πβ. Gérard de Nerval, *Voyage en Orient*, I, Παρίσι (Juillard) 1964, 123· πβ. και Ζεράρ ντε Νερβάλ, *Ταξίδι στην Ανατολή*, μτφρ. Πωλίνα Πεφάνη, Αθήνα 2000, 75.

λογοτεχνία δεν κινεί διόλου το ενδιαφέρον-του. Αξίζει να επισημάνουμε ότι, καθώς θυμάται λίγο τα αρχαία της γαλλικής μέσης εκπαίδευσης, είναι μάλλον ευνοϊκός προς την καθαρεύουσα· τον ακούμε να σχολιάζει τη γλώσσα των εφημερίδων που βρήκε σ' ένα καφενείο του Πέραν: «τα τραπέζια-τους ήταν γεμάτα με ελληνικές και αρμένικες εφημερίδες – μονάχα στην Κωνσταντινούπολη βγαίνουν πέντε ή έξι, δίχως να λογαριάσουμε τις ελληνικές εφημερίδες που έρχονται από τον Μοριά. Εδώ κάθε ταξιδιώτης πρέπει ν' ανακαλέσει την κλασική-του παιδεία ώστε να εννοήσει μερικές λέξεις από αυτήν τη ζωντανή γλώσσα που αναγεννάται μέρα με τη μέρα. Οι περισσότερες εφημερίδες προσπαθούν ν' απομακρυνθούν από την καθημερινή γλώσσα και να προσεγγίσουν τα αρχαία ελληνικά σε βαθμό που διακινδυνεύουν να μην είναι κατανοητές».²⁵

Ιούλιο του 1850 ο Ιωάννης Σκυλίτσης έζησε τη μεγάλη στιγμή-περαστικός από τη Σμύρνη ο Λαμαρτίνος, ενδιαφέρθηκε να γνωρίσει τον μεταφραστή-του, και είχαν φαίνεται μια θερμή συνομιλία. Ζήτησε μάλιστα να δει και κάποια ποιήματα του έλληνα ομοτέχνου μεταφρασμένα στα γαλλικά· αυτά όλα πάντως τα ξέρουμε μονάχα από τον Σκυλίτση που τα θυμάται με δικαιολογημένη περηφάνια· ο ίδιος ο Λαμαρτίνος ούτε αναφέρει τίποτε, ούτε πρέπει να ενδιαφέρθηκε για κανέναν άλλον έλληνα λόγιο της Σμύρνης.²⁶

Τέλη του 1850, επιστρέφοντας από το μακρύ ταξίδι της Ανατολής, δυο άλλοι γάλλοι φίλοι, ο Φλομπέρ και ο Μαξίμ Ντυ Καν, ξεχασμένος σήμερα, γνωστός τότε λογοτέχνης, πέρασαν έναν μήνα στην Αθήνα· ύστερα περιοδεύουν λίγο και στην ύπαιθρο. Το μόνο που έκριναν άξιο να σημειώσουν ήταν οι περιπλανώμενοι τραγουδιστές· αρχές του Φλεβάρη 1851 ο Φλομπέρ έγραφε στη μητέρα-του: «Ένα απ' τα ομορφότερα πράγματα που είδα στην Ελλάδα είναι οι πλανόδιοι μουσικοί. Συναντάς συχνά στα χωριά δυο ανθρώπους που πάνε μαζί. Φορούν μεγάλα πανωφόρια από χοντρό άσπρο μαλλί.

25 Nerval, *Voyage...*, ό.π., II, 171-172, από όπου μεταφράζω, πβ. και Νερβάλ, *Ταξίδια...*, ό.π., 81-82.

26 Για το περιστατικό, που θα το περιγράψει αργότερα ο Σκυλίτσης στο περιοδικό-του *Μύρια όσα*, βλ. την επιφυλλίδα του Κ. Θ. Δημαρά «Μετά 100 χρόνια», *Σύμμικτα*, Α', ό.π., 291-293 και 370-371.

Τα σκυλιά ουρλιάζουν τρομερά ξοπίσω-τους». ... «Είδα καμπόσους νά 'ναι μαύροι απ' τη λάσπη και τη λίγδα· κι αποκάτω γοητευτικές μορφές με θωριά πρίγκιπα ή βαρυποινίτη».²⁷ Λίγους μήνες νωρίτερα, στη Ρόδο, του είχε κάνει εντύπωση πως ο πασάς-της διάβαζε τον *Gil Blas*, ενώ για τον ιδιοκτήτη του ξενώνα-του, έναν κύριο Σιμιάν-έλληνα άραγε ή λεβαντίνο;- σημείωνε ειρωνικά: «Η βιβλιοθήκη-του. Χωράει μέχρι τρεις εφημερίδες».²⁸ Ο Μαξιμ Ντυ Καν πάλι, ενώ βρίσκονται στην Πάτρα και περιμένουν το πλοίο για Ιταλία που καθυστερεί: «Εις μάτην το βράδυ μεταβαίνομεν εις το θέατρον διά ν' ακούσωμεν το μελόδραμα “Ρωμαίος και Ιουλιέτα” του Βέρδη ή τον “Καραϊσκάκη”, δράμα ελληνικόν, παριστανόμενον υπό θιάσου ερασιτεχνών».²⁹ Τον χειμώνα του 1851-52 συναντάμε έναν ακόμα γάλλο ταξιδιώτη· ονομάζεται Ερμίλ Ρεϋνάλ. Δεν κατόρθωσα να εντοπίσω καμιά πληροφορία γι' αυτόν· είναι προσεχτικός, αφελής κάπως –πιστεύει όσα του λένε–, ξέρει το βιβλίο του Αμπού, και κάπως του αντιπαράτιθεται. «Υπάρχει τέλος μια ιδιότητα στους Έλληνες που θα ήθελα να την επισημάνω», αναφέρει στο σύντομο κείμενό-του, «είναι η διάθεση για σπουδή. Στον μικρό τούτο τόπο, που οι κάτοικοι δεν ξεπερνούν το εκατομμύριο, οι μαθητές έφταναν τις σαραντατέσσερις περίπου χιλιάδες πριν από πέντε χρόνια», δηλαδή στα 1851. «Την ίδια εκείνη χρονιά ένας Έλληνας της Μπραϊλάς», στη σημερινή Ρουμανία, «χάρισε στο αθηναϊκό πανεπιστήμιο 5.000 φράγκα. Η κοινότητα της Τεργέστης έστειλε στο πανεπιστήμιο 200.000 φράγκα. Και στο μικρότερο χωριό υπάρχει δάσκαλος, και παιδιά μόλις έξι χρονών κάνουν κάθε μέρα δυο λεύγες», περι-

27 *Γράμματα του Φλωμπέρ απ' την Ελλάδα*, μτφρ. Ν. Αλιφέρη, Αθήνα 1984, 77· πβ. και τα ίδια ακριβώς, Γ. Φλωμπέρ, *Το ταξίδι στην Ελλάδα*, μτφρ. Παύλου Ζάννα, Αθήνα 1989, 126-127 (και παρόμοια σκηνή, σελ.58· G. Flaubert, *Voyage en Orient*, Παρίσι 1925, 326 και 284-285· πβ. και το ημερολόγιο του συνταξιδιώτη-του Maxime du Camp, Μπ. Άννινος, *Αι Αθήναι του 1850. Εντυπώσεις δύο Γάλλων περιηγητών*, Αθήνα 1971, 99).

28 Γουσταύου Φλωμπέρ, *Το ταξίδι στη Ρόδο*, μτφρ. Τατιάνα Τσαλίκη-Μηλιώνη, Αθήνα 1993, 42 και 35.

29 Μπ. Άννινος, *Αι Αθήναι του 1850*, ό.π., 109 (όπου υποσημειώνει πως το «Ρωμαίος και Ιουλιέτα» είναι «του Βελλίνι»· οι πληροφορίες από τον Maxime Du Camp, *Souvenirs de l'Orient*, Παρίσι 1848.

που 9 χιλιόμετρα, «για να πάνε στην τάξη. Η Αθήνα έχει δυο Γυμνάσια ή κολλέγια όπου φοιτούν μαθητές κάθε κοινωνικής κατάστασης και κάθε ηλικίας. Περίεργο και συγκινητικό το θέαμα μιας τέτοιας τάξης, όπου στο ίδιο θρανίο κάθεται ο γιος ενός πλούσιου Αθηναίου και ο υπηρέτης-του, που ήρθε με τα πόδια από μια μακρινή επαρχία ζητιανεύοντας το ψωμί-του, και που αποδέχεται να υπηρετεί έναν κύριο σχεδόν για το τίποτα, μόνο και μόνο για να μπορέσει να πάει στο πανεπιστήμιο. Πραγματικά, το αίσθημα της ισότητας είναι τόσο έντονο στην Ελλάδα, ώστε αυτή η θυσία να μη θεωρείται υποτιμητική όπως θα γινόταν στη Γαλλία. Το να είσαι υπηρέτης δεν σε υποβιβάζει. Ο κάθε Έλληνας είναι ίσος με τους άλλους, παρά τις διαφορετικές καταστάσεις. Γνώρισα τον ξάδερφο ενός πολύ υψηλά ιστάμενου διοικητικού υπαλλήλου στην Αθήνα, που ο συγγενής-του τον είχε βάλει κάπου υπηρέτη, να πηγαίνει μια Κυριακή, μετά τη δουλειά, στις ξαδέρφης-του, που τον υποδέχτηκε με τον πιο φυσικό τρόπο. Αυτή η διάθεση για σπουδή, αυτό το πάθος για μόρφωση θα καρποφορήσει κάποια στιγμή. Το αποτέλεσμα βέβαια ως τώρα είναι η τρομακτική πληθώρα των εφημερίδων, οι μεταφράσεις, οι γραμματικές, οι θεολογικές μελέτες, έργα θλιβερά όπου ξαναβρίσκουμε σε μεγάλο βαθμό τα ήθη των Ελλήνων της ύστερης αυτοκρατορίας» του Βυζαντίου, δηλαδή, «αλλά ποτέ ένας λαός δεν αγάπησε τα γράμματα εις μάτην, και μια μέρα ίσως τα ξανανιωμένα σπλάχνα της γόνιμης μητέρας των τεχνών και της ποίησης να βρουν τις δυνάμεις για να γεννήσουν καινούρια αριστουργήματα».³⁰

Όπως ο Φλομπέρ, έτσι κι ο Θεόφιλος Γκοτιέ πέρασε από την Ελλάδα επειδή ταξίδευε για την Ανατολή· για την Κωνσταντινούπολη είχε ξεκινήσει. Κατέβηκε για λίγο στη Σύρο πηγαίνοντας, Ιούλιο του 1852 και γυρίζοντας τον Σεπτέμβρη ήρθε στην Αθήνα για τέσσερις μέρες, με κύριο στόχο να δει και να περιγράψει την Ακρόπολη, ελπίζοντας να εισπράξει απ' τα άρθρα που θα δημοσίευε κάποια χρήματα. Συναντήθηκε με τον Αμπού· αυτός τον οδήγησε

30 Hermile Reynald, «Les Grecs modernes», *Revue Contemporaine et Athenæum Français*, 29 (1856) 60-61· ανάλογες είναι και οι παρατηρήσεις του Émile Gebhardt, *Souvenirs d'un vieil Athénien*, Παρίσι 1911, 267. Δεν συνάντησα το όνομα του Reynald στο *Dictionnaire universel* του Vapereau, Παρίσι 2^η1861.

στα αρχαία, αυτός και στη δούκισσα της Πλακεντίας – το μόνο αξιοθέατο απ’ τους κατοίκους της σύγχρονης πόλης.³¹ Ο Γκοτιέ γοητεύθηκε από τα παράξενα φανταχτερά κοστούμια, τις φουστανέλες, τα φέσια, τα τουρμπάνια, τις νησιώτικες βράκες· το ίδιο κι από τα κοριτσίστικα πρόσωπα – και τον ενοχλούσε που οι κάπως μεγαλύτερες γυναίκες σπάνια κυκλοφορούσαν στους δρόμους. Ο Παρθενώνας τον γοήτηψε ακόμα περισσότερο, αλλά οι αστοί της Αθήνας και της Σύρας δεν του προκάλεσαν κανένα ενδιαφέρον· ούτε μια πληροφορία ή σχόλιο δεν θα βρούμε στις λίγες σελίδες που μας άφησε.³²

Ο επόμενός-μας μάρτυρας, ο Αντονέν Προυστ, πέρασε τον χειμώνα του 1857-58 στην Αθήνα· νεαρός ακόμα δημοσιογράφος, συγγραφέας, ζωγράφος, που αργότερα πολιτεύτηκε κιόλας. Φυσικά γνωρίζει κι αυτός τον Αμπού, και θέλει να δώσει μια πιο νηφάλια εικόνα – γράφει άλλωστε σε περιοδικό για τον πολύ κόσμο. Έχει διαμορφωμένες απόψεις, δικές-του· για τη μορφή της γλώσσας, λόγου χάρη, παρατηρεί την πολυμορφία της καθαρεύουσας και αντιτίθεται στην ιδέα της επιστροφής στα αρχαία: «Ποτέ έως σήμερα κανένας λαός δεν επιχείρησε να ξαναφτιάξει τη γλώσσα-του», και «αυτό το εγχείρημα θα προκαλέσει σύγχυση. Μπορεί πραγματικά κανείς να φανταστεί πως μια συνομωσία σοφών θα αλλάξει τη γλώσσα δέκα εκατομμυρίων ανθρώπων;» ... «Η αληθινή γλώσσα είναι αυτή του χωρικού, του βοσκού, του ναύτη. Αυτήν θα έπρεπε να πάρουν, να την κωδικοποιήσουν και να τη διδάσκουν». ... «Οι λογικοί άνθρωποι στην Ελλάδα απλώς αναστενάζουν, γιατί όλον αυτόν τον καιρό παραμελείται η μόρφωση του λαού». ... «“Δεν γράφουμε για τις ταβέρνες”, μας έλεγε ο κ. Σούτσος», και ο αφηγητής-μας, αφού εξυμνήσει τις ταβέρνες –«έχουν το γνήσιο ποιητικό αίσθημα»– παραθέτει τη γαλλική μετάφραση δύο λαϊκών τραγουδιών· το πρώτο θα μπορούσαμε να το τιτλοφορήσουμε «Το βοτάνι της αγάπης», το δεύτερο, μια «ελεγεία» που την άκουσε, μας λέει ο ίδιος σε καφενείο του Μπουρνόβα, στη Σμύρνη – αλλά που τη συνά-

31 Marcel Thiébaud, *Edmond About*, ό.π., 40· στις σελ. 43-45 επιστολή του Αμπού με ενδιαφέρουσες περιγραφές των συμπεριφορών του Γκοτιέ.

32 *Τρεις Γάλλοι ρομαντικοί στην Ελλάδα*, ό.π., 117-203· πβ. και Θεόφιλος Γκωτιέ, *Κωνσταντινούπολη*, μτφρ. Έρση Μπομπολέση, Αθήνα 1998.

ντησε, με κάποιες παραλλαγές και σε βιβλίο. Και τα δύο πάντως δεν είναι δημοτικά, είναι κατασκευές καμωμένες σε χνάρια της προφορικής παράδοσης.

«Οι πιο φημισμένοι ποιητές στην απλή γλώσσα είναι ο Ρήγας, ο ιδρυτής της Εταιρείας, ο Χριστόπουλος, ο κόμης Σολομός από τη Ζάκυνθο και ο Βαλαωρίτης. Από τους καθαρευουσιάνους ο Πανάγος και ο Αλέξανδρος Σούτσος, ο Ραγκαβής, ο Ορφανίδης, ο Ζαλακώστας και ο Ρίζος Νερουλός. Από την εποχή του περίφημου αρχιεπίσκοπου Χερσώνος, του Ευγένιου Βούλγαρη, που έζησε στον 18^ο αιώνα, κι απ' τον οποίο χρονολογείται η αναγέννηση των ελληνικών γραμμάτων, δεν έλειψαν οι εξαιρετικοί άνθρωποι. Στη θεολογία ο Φαρμακίδης και ο Οικονόμος. Στις ιστορικές μελέτες ο Περραιβός, ο Φιλήμων, ο Νερουλός, ο Σούτσος και ο Παπαρρηγόπουλος. Στις επιστήμες ο Φιλιππίδης, ο Δούκας και ο Κωνσταντάς. Στη φιλολογία ο Κοραΐς, ο Ασώπιος, ο Βάμβας και ο Βρετός.

»Η Αθήνα έχει τέσσερις επιστημονικές εταιρείες, εικοσιτέσσερα τυπογραφεία, πενήντα πειστήρια και πάνω από τριάντα εφημερίδες και περιοδικά, οι σημαντικότερες είναι ο *Αιών*, η *Αθηνά*, ο *Έλλην*, η *Πανδώρα*, η *Ελπίς* και η *Αυγή*. Η βιβλιοθήκη του πανεπιστημίου, χάρη στις φροντίδες του κ. Τυπάλδου, είναι πληρέστατη, κι εκείνη της Βουλής εμπλουτίζεται κάθε μέρα χάρη στον εξαιρετικό βιβλιοθηκάριο, τον κ. Τερτσέτη, ποιητή επίσης, κι από τους καλύτερους στην αληθινή ελληνική γλώσσα. Πάντως, πέρα από τη δημοσιογραφία στον τύπο, λιγοστά έργα παράγονται».³³

33 Α. Proust, *Ένας χειμώνας στην Αθήνα του 1857*, Αθήνα 1990, 94-103· κάποια αποσπάσματα (όχι αυτά που χρησιμοποιήθηκαν εδώ) μεταφράστηκαν στο περ. *Χρυσάλλις*, 1 (1863) 9-13, 43-45 (όπου δημοσιεύεται πως θα συνεχιστούν, πράγμα που δεν συνέβη). Προτίμησα να μεταφράσω από το πρωτότυπο κείμενο «Un hiver à Athènes», που δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Le Tour du Monde*, 5 (1862) 49-80 (τα χωρία που μεταφράζω: 70-72). Στο ίδιο περιοδικό δημοσιεύτηκαν και άλλα κείμενα του Α. Proust σχετικά με τις περιηγήσεις-του στα μέρη-μας: «Voyage au Mont Athos», 2 (1860) 103-138 (από τον Μ. Ι. Γεδεώνα, *Ο Άθως*, Αθήνα 1990, 343 βλέπω ότι μεταφράστηκε στην εφημ. *Ομόνοια* της Κωνσταντινούπολης, τον Μάρτη του 1863), και «Le Cydaris», 8 (1863) 154-160 (όπου περιγραφή της Κωνσταντινούπολης και του Μπαλουκλί). Ίσως μερικά επεξηγηματικά σχόλια να μην παρέλκουν: Το βιβλίο όπου βρήκε την ελε-

Σχόλια και παρατηρήσεις, Ι : Ανακρίβειες, λάθη και άγνοιες

Πόσες από ετούτες τις πληροφορίες αντιστοιχούν άραγε σε κάποια πραγματικότητα, μετέφεραν δηλαδή «αντικειμενικές» αλήθειες στους αναγνώστες-τους; Ας μη μας απασχολήσουν κάποιες μικρολεπτομέρειες, όπως ότι οι σχολές του πανεπιστημίου ήταν τέσσερις κι όχι τρεις που έγραφε ο Μπυσόν – κάνει βέβαια εντύπωση που παραλείπει τη Φιλοσοφική – ούτε θα ψάξουμε στη βιβλιογραφία να βρούμε πόσοι ακριβώς εκδοτικοί οίκοι υπήρχαν στα 1841 ή στα 1857· η γενική εικόνα είναι σωστή, και κάποια στοιχεία δεν είναι αμελητέα – δεν ξέρω, ας πούμε, αν διαθέτουμε ακριβέστερα τεκμήρια για τους αριθμούς των πιεστηρίων και των χυτηρίων στην Αθήνα και την επαρχία. Εξίσου σωστές είναι και οι διαπιστώσεις για τη γλώσσα, άσχετο αν οι οπτικές διαφέρουν, άλλες υπέρ, άλλες κατά των αλλαγών προς τα αρχαία.

Ο Αμπού αναφέρει τέσσερα, όλα κι όλα, γαλλικά έργα μεταφρασμένα, και καλύπτεται μ' εκείνο το πονηρό «κλπ.». Τα δύο πρώτα, οι *Τύχες του Τηλεμάχου* του Φενελόν και το *Παύλος και Βιργινία* του Βερναρδίνου Σαν-Πιέρου είχαν πραγματικά έντονη παρουσία στο πρώτο μισό του 19ου αιώνα, η *Αταλά* του Σατωβριάνδου είχε δυο διαφορετικές μεταφράσεις, αλλά μάλλον η απήχησή-της ήταν ακόμα περιθωριακή, ενώ η *Πιτσιόλα* ή *Η μικρούλα*, όπως μεταφράστηκε στα 1853 το ξεχασμένο σήμερα έργο ενός Xavier Saintine ή Boniface δεν ήταν από εκείνα που είχαν επηρεάσει το λογοτεχνικό πεδίο – άρα δύο από τα τέσσερα έργα δεν αντιπροσώπευαν σχεδόν τίποτε. Η αναφορά-του πάλι στον Βάλτερ Σκοτ και τα αγγλικά μυθιστορήματα που διάβαζε η κόρη του *Βασιλιά των ορέων* έχει σίγουρα

γεία είναι του Μαρίνου Παπαδόπουλου Βρετού, *Contes et poèmes de la Grèce moderne*, 1855. Ο Σούτσος που αναφέρεται στην αρχή πως «δεν γράφει για τις ταβέρνες» πρέπει να είναι ο Παναγιώτης, που σε άλλο σημείο ο συγγραφέας τον γράφει Ραπαϊός (μετέγραφα: Πανάγος, που μπορεί ν' απηχεί το πώς πραγματικά τον αποκαλούσαν). Εταιρεία είναι βέβαια η Φιλική· η συσχέτισή-της με τον Ρήγα ήταν πολύ διαδεδομένη εκείνα τα χρόνια. Ο ιστορικός Σούτσος είναι ο Αλέξανδρος, ενώ ο Βρετός είναι ο Μαρίνος Παπαδόπουλος, που βρισκόταν τότε στο Παρίσι, και ο συγγραφέας τον ονομάζει «φιλο-του».

ενδιαφέρον· ίσως όμως να επικουρείται και από την εμπειρία της γαλλικής κοινωνίας. Όσο για το θεατρικό *Ο θάνατος του Μάρκου Μπότσαρη* που υποτίθεται πως είδε ο Νερβάλ στη Σύρο, μπορούμε να είμαστε σίγουροι ότι πρώτον δεν ήταν έργο του Αλέξανδρου Σούτσου, δεύτερον πως δεν παραστάθηκε τότε στο νησί, και τρίτον, πως ο καλός-μας αφηγητής ουδέποτε το είδε.³⁴ Το ενδιαφέρον είναι πως κι ένας άλλος ξένος, σύγχρονός-του, ο Χανς Κρίστιαν Άντερσεν το προσγράφει στον Σούτσο· αυτός αγόρασε μάλιστα κι ένα ομότιτλο βιβλίο στην Αθήνα το 1841 – που σίγουρα ήταν η τραγωδία του Θεόδωρου Αλκαίου.³⁵ Έχουμε ωστόσο ένα ακόμα τεκμήριο της κάποιας φήμης του Αλέξανδρου Σούτσου στο εξωτερικό.

Υπήρχαν ή δεν υπήρχαν περιπλανώμενοι ραψωδοί στα μέσα του αιώνα; Ο Αμπού το αρνείται ρητά, ο Φλομπέρ όμως τους είδε –όπως κι ο Χανς Κρίστιαν Άντερσεν, άλλωστε–,³⁶ ενώ ο Μπυσόν δέχεται πως υπάρχουν, αλλά σε παρακμή· ίσως λοιπόν να μη μας λέει κανείς ψέματα, ούτε καν ανακρίβειες: υπήρχαν, ναι, όμως ολοένα και πιο λίγοι. Εδώ μας χρειάζεται μια ακόμη εξήγηση· ο Αμπού συνοδεύει την πληροφορία-του με το σχόλιο «Η Ελλάδα δεν έχει πια Ομήρους. Και σε τί θα της χρειάζονταν άλλωστε;» – μια βιαστική ανάγνωση θα το χρέωνε στον μισελληνισμό-του· νομίζω όμως πως θα εννοούσαμε το χωρίο ορθότερα αν αποσυνδέαμε τους «Ομήρους» από

34 Ο Δημήτρης Σπάθης, «Η Ερμούπολη θεατρική πρωτεύουσα του ελληνικού κράτους (1829-1839)», Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε., *Για τη Μαρίκα Κοτοπούλη και το θέατρο στην Ερμούπολη*, Αθήνα 1996, 189-190 υποδεικνύει ως πηγή του Νερβάλ τον Ed. Grasset, *Souvenirs de Grèce*, Nevers 1838, 119-121, που αναφέρεται ρητά στο έργο του Θεόδωρου Αλκαίου *Ο θάνατος του Μάρκου Μπότσαρη* (εκδόθηκε στην Αθήνα το 1841)· οι πηγές άλλωστε της εποχής είναι σαφείς· δεν πρέπει να είχε παιχτεί ελληνικό θεατρικό έργο στην Ερμούπολη τη στιγμή που βρισκόταν εκεί ο Νερβάλ, βλ. Θόδωρος Χατζηπανταζής, *Από τον Νείλου μέχρι του Δουνάβεως*, Α΄, Ηράκλειο 2002, 450-451. Δεν έχω ελέγξει αν ο Νερβάλ βρήκε τα σχετικά με τις οδαλίσκες στον Grasset ή τα φαντάστηκε – στο έργο του Αλκαίου δεν υπάρχουν.

35 Χανς Κρίστιαν Άντερσεν, *Οδοιπορικό στην Ελλάδα*, μτφρ. και σχόλια Allan Lund, Αθήνα [±1960], 59 και 119· η μνεία για την αγορά του βιβλίου δεν περνάει στο *Οδοιπορικό*, την αντλεί ο σχολιαστής από το ημερολόγιο του συγγραφέα.

36 Ό.π., 59-61 (όπου οι ραψωδοί τραγουδάνε και θούριους), 76 (πβ. και 122 σημ. 760), 98 (πβ. και 124 σημ. 76).

την ποιητική δημιουργία και τους συνδέαμε με την *Ιλιάδα* – τους επεκτατικούς πολέμους δηλαδή: ο Αμπού πιστεύει πως στο μικρό βασίλειο την πρόοδο θα την εξασφάλιζε η ειρήνη, όχι οι απελευθερωτικοί πόλεμοι.³⁷

Ένα τελευταίο σχόλιο για το βιβλίο του Αμπού: γράφεται και τυπώνεται ενώ αρχίζει ο Κριμαϊκός πόλεμος, τη στιγμή δηλαδή που η αμοιβαία δυσπιστία ανάμεσα στους Έλληνες και τους Ευρωπαίους βρίσκεται στην κορύφωσή της – ετούτη η λεπτομέρεια μας χρειάζεται.

Σχόλια και παρατηρήσεις, II : Το γενικό κλίμα

Ας ξεκινήσουμε ανακαλώντας την ευρύτερη ευρωπαϊκή οπτική. Λίγο πριν από τα μέσα του αιώνα το ενδιαφέρον για την Ελλάδα είχε μειωθεί σημαντικά: «Πραγματικά, κανείς πια δεν πραγματοποιεί το “Ταξίδι στην Ελλάδα”. Περνούν από την Αθήνα κατά την επιστροφή-τους από την Κωνσταντινούπολη, τη Σμύρνη ή το Κάιρο» έγραφε ο Εμίλ Γκέμπχαρτ, υπότροφος της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής στην Αθήνα το 1861 με '64.³⁸ Η Ανατολή ασκούσε μεγαλύτερη γοητεία στους διανοούμενους, ο φιλελληνισμός είχε ξεθυμάνει. Ας μην ξεχνάμε βέβαια πως το κεντρικό πολιτικό ζήτημα για τους Ευρωπαίους ήταν η δυνητική επέκταση της Ρωσίας· το οθωμανικό κράτος αποτελούσε καλύτερο κυματοθραύστη από το ελληνικό, που θα μπορούσε εύκολα να συμπλεύσει με τους ομόδοξους του Βορρά.³⁹ Η στάση αυτή προκάλεσε αντίστοιχα τη γενική δυσπιστία των Ελλήνων απέναντι στους Ευρωπαίους, και συνακόλουθα, την ιδεολογική σκλήρυνση που εκδηλώνεται από το 1850.

37 About, *La Grèce contemporaine*, ό.π., 184 και 251-256 (στην ελληνική μετάφραση 127, όπου και σχόλιο της β' έκδ., 167-170).

38 Emile Gebhardt, *Souvenirs d'un vieil Athénien*, Παρίσι 1911, 258 (άρθρο γραμμένο το 1877).

39 Βλ. Κ. Μαρξ και Φρ. Ένγκελς, *Η Ελλάδα, η Τουρκία και το ανατολικό ζήτημα*, μτφρ. και σχόλια Παν. Κονδύλης, Αθήνα 1985, καθώς και Παρασκευάς Ματάλας, το κεφ. «Η λύση του “ελλαδικού σχίσματος”», στο *Έθνος και Ορθοδοξία. Οι περιπέτειες μιας σχέσης*, Αθήνα 2002, 85-131· πβ. και το άρθρο του ίδιου, «Μεταξύ Δύσης και Ανατολής ή Δύσης και Βορρά; Η διαμάχη για την έννοια του ελληνισμού τον 19° αι.», *Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση, 1453-1981*, επιμ. Αστέριος Αργυρίου κ.ά., Β', Αθήνα 1999, 481-493.

Σίγουρα τα σχετικά με την έφεση προς εκπαίδευση αποτυπώνουν ένα κλίμα που το ξέρουμε καλά.⁴⁰ αλλά ας προσέξουμε πως η καλοσυνάτη διάθεση του Μπυσόν (αργότερα θα μάθουν να κάνουν καρέκλες, καπέλα, ή ό,τι άλλο χρήσιμο) κατά βάθος συμπλέει με τον ειρωνικό ρεαλισμό του Αμπού «νά γιατί δεν βρίσκονται πια νέοι να κρατήσουν το άροτρο», όπως και με την ελπίδα που ολοφάνερα αναζητά ο Ρεϋνάλ: «αλλά ποτέ ένας λαός δεν αγάπησε τα γράμματα εις μάτην» – εκείνο το «αλλά» όμως σαν να καλύπτει τον σκεπτικισμό-του.

Ίσως εδώ να βρισκόμαστε στο πιο κρίσιμο σημείο της νεοελληνικής ιδεολογίας, μπορεί και της πραγματικότητας – και λυπάμαι που η οικονομία του κειμένου δεν μου επέτρεψε να μεταφέρω τα πάμπολλα σχετικά χωρία του Αμπού. Έφεση για τα γράμματα και το εμπόριο –αυτό το ζήτημα δεν το έθιξα· έβγαινε έξω από το πλαίσιο-μας-, αποστροφή προς κάθε χειρωνακτική εργασία. Νομίζω πως αυτό το δίδυμο πρέπει να το συνδέσουμε με δύο ακόμα θέματα: την τάση προς την ισότητα και την τάση προς την αρχαία γλώσσα.

Για την ισότητα έχω λίγα να πω: θυμίζω το χωρίο του Ρεϋνάλ, «μια τάξη, όπου στο ίδιο θρανίο κάθεται ο γιος ενός πλούσιου Αθηναίου και ο υπηρέτης-του, που ήρθε με τα πόδια από μια μακρινή επαρχία ζητιανεύοντας το ψωμί-του»· κι ο Αμπού επίσης αφιερώνει ένα μικρό κεφάλαιο για την ισότητα, την έλλειψη αριστοκρατίας, ενώ αναφέρεται κι αυτός στους επαρχιώτες που για να σπουδάσουν μπαίνουν υπηρέτες.⁴¹ Πραγματικά, ταξικές διακρίσεις, δηλαδή κληρονομημένες, δεν έχουμε· η κοινωνική διαφορά έχει μετατεθεί στη χρήση της γλώσσας: οι ανώτερες τάξεις οφείλουν να εννοούν την καθαρεύουσα και να ξέρουν ορθογραφία – γι' αυτό ο παπάς που αναφέρει ο Αμπού πίστευε «πως είναι κάτι το πολύ δύσκολο». Η καθαρεύουσα λοιπόν, εκτός του να αποδεικνύει την αρχαία-μας καταγωγή, είχε κι αυτόν τον ρόλο.

40 Θυμίζω το *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, του Κωνσταντίνου Τσουκαλά, μτφρ. Ιωάννα Πετροπούλου και Κ. Τσουκαλάς, Αθήνα 1977.

41 About, *La Grèce contemporaine*, ό.π., 58-61 και 261-265 (62-64 και 172-174 στην ελληνική μετάφραση).

Καθώς όμως για να θεωρηθεί κανείς μορφωμένος και ανώτερος κοινωνικά αρκούσαν οι λίγες γραμματικές γνώσεις, οι λίγες δυσνόητες αρχαιοπρεπείς εκφράσεις, η ματαιοδοξία και η οίηση, η προσωπική και η εθνική ελλόχευαν στο μυαλό κάθε Νεοέλληνα. Ο Αντώνης Προυστ έχει απεικονίσει ένα αθηναϊκό σαλόνι, μιας εύπορης οικογένειας: γύρω από ένα μικρό τραπέζι επτά μεγάλοι, ένα μικρό πιτσιρίκι στα πόδια της μάνας, μια υπηρέτρια φέρνει τον δίσκο με τα κεράσματα κι ένας μαύρος υπηρέτης, με φέσι τούρκικο περιμένει διαταγές. Στο κέντρο το ευρωπαϊκά ντυμένο ζευγάρι, απέναντι, με την πλάτη γυρισμένη στον θεατή ένας φουστανελάς, άνετα καθισμένος, με τό 'να χέρι να κρατά το τσιμπούκι, με τ' άλλο τον *Αιώνα*: η εφημερίδα αποτελούσε αναπόσπαστο στοιχείο κάθε οικογενειακής μάζωξης. Ναι, πιστεύω πως αυτή η απίστευτη διάδοση του Τύπου αποτελεί το δεύτερο κλειδί για να εννοήσουμε τον ιστό της ελληνικής κοινωνίας: όλοι θέλουν να είναι ενήμεροι, να είναι εγγράμματοι, κανείς όμως δεν παίρνει τα γράμματα στα σοβαρά, κανείς δεν μελετά. Η μόρφωση, τουλάχιστον σε ένα μεγάλο ποσοστό του ανθρώπινου δυναμικού, είναι για επίδειξη. Κι αν η ματαιοδοξία είναι το κλειδί για την κατανόηση των ιδεολογικών συμπεριφορών, η βούληση για αξιώματα, για μια θέση σε «γραφείο», για εύκολο πλουτισμό, ερμηνεύει τις κοινωνικές.⁴²

Εξετάσαμε έντεκα μάρτυρες, μαζί με τον Δανό Άντερσεν, δώδεκα. Η πλουσιότερη απογραφή ήταν η τελευταία, του Προυστ, ίσως του λιγότερο φημισμένου λογοτεχνικά από όλους, που νιώθει δηλαδή περισσότερο σαν δημοσιογράφος παρά σαν διανοούμενος. Είδαμε πως ο Αμπού «μας αδικεί» – αν όμως δούμε τα πράγματα πιο εποπτικά, η κρίση-του απεικονίζει ορθότερα τα πράγματα. Λογοτεχνήματα γράφονταν, βιβλία έβγαιναν, είναι πολύ αμφίβολο αν διαβάζονταν, εκτός από εκείνα που βοηθούσαν την εθνική ματαιο-

42 Αρκετά χρόνια αργότερα, ένας δικός-μας, ο Νικόλαος Δραγούμης, θα είναι πολύ πιο οξύς. Αναφερόμενος στη θεσιθηρία που επικράτησε ιδίως μετά την έξωση του Όθωνα, με τις αλληπάλληλες κυβερνήσεις να απολύουν τους αντιπαλους και να διορίζουν τους δικούς-τους, σημειώνει: «Όθεν, προς τη διοίκησει, κινδυνεύει και το πολίτευμα, οι δε πολίται γίνονται νέου είδους *σοσιαλισταί*, αξιούντες δικαίωμα ουχί προς εργασίαν, αλλά προς δημοσίαις θέσει, προς μισθούς, προς αρπαγάς», κ.λπ., *Ιστορικά αναμνήσεις*, Β', Αθήνα 1879, 341.

δοξία να φουσκώνει. Ένας λαός εφημεριδομανής, που δεν έχει ένα βιβλίο πολιτικής επιστήμης, ένα ποίημα που να στοχάζεται και να μην διαλαλεί τα υποτιθέμενα πάθη του ποιητή, που το μόνο μυθιστόρημα που έκρινε κάπως τα σύγχρονα τεκταινόμενα, η *Στρατιωτική ζωή εν Ελλάδι* πήγε άπατο –όπως άλλωστε και *Τα ευρισκόμενα* του Σολωμού– έχει λειψή πνευματική ζωή.

Από τους δώδεκα ξένους-μας μονάχα ο Χάνς Κρίστιαν Άντερσεν είχε –μαρτυρημένα– την περιέργεια ν’ αγοράσει ένα βιβλίο νεοελληνικής λογοτεχνίας. Άλλωστε, όσο έχω ψάξει, σ’ ολόκληρη την περίοδο 1830-1880 κανένα νεοελληνικό ποίημα δεν έχει μια έμμετρη μετάφραση στα γαλλικά, που να την ήξεραν τουλάχιστον οι φιλέλληνες ελληνιστές. Και μόνον ο Προυστ, πάλι, αναφέρει πως συνάντησε έναν νεοέλληνα λογοτέχνη – τη συνάντηση Λαμαρτίνου - Σκυλίτη στη Σύμυρνη δεν τη λογαριάζω. Δεν υπήρχε στην Αθήνα κάποιος λογοτέχνης που να οφείλει ένας λόγιος ξένος να τον επισκεφθεί.

Μεθοδολογικές αναζητήσεις

Να ξεκινήσουμε με το ερώτημα: αν ήθελε κάποιος να επισκεφθεί έναν λογοτέχνη, πού θα τον έβρισκε; Σπίτι-του; Δέχονταν οι λογοτέχνες; Σε κάποιο φιλολογικό σαλόνι; Υπήρχαν τέτοια σαλόνια στα 1840-1860; Μαζεύονταν οι λογοτέχνες σε κάποιο καφενείο σταθερά, όπως ξέρουμε ότι γινόταν από το 1880 πάνω-κάτω και ύστερα; Πήγαιναν σε «αναγνωστήρια»;

Ομολογώ πως δεν είχα θέσει στον εαυτό-μου ετούτα τα ερωτήματα. Και τώρα που τα έθεσα, δεν ξέρω πού να ψάξω για ν’ απαντήσω, αρνητικά ή θετικά. Ίσως στις εφημερίδες, αλλά μόνο αν κατά σύμπτωση πέσουμε πάνω σε μια πληροφορία. Η πενιχρή συλλογή απομνημονευμάτων που διαθέτουμε, οι σχεδόν ανύπαρκτες επιστολές λογίων της εποχής δεν μας έχουν, όσο γνωρίζω, αφήσει παρόμοια τεκμήρια. Το 1835 πάντως, ένα «Αναγνωστικόν κατάστημα» ανοίγει στην Αθήνα· από μιαν αγγελία σε εφημερίδα μαθαίνουμε πως «Εις το κατάστημα ευρίσκεται βιβλιοθήκη συνθεμένη από διάφορα βιβλία, διάφο-

ραι γαλλικά, αγγλικά και γερμανικά εφημερίδες, όλα αι ελληνικά, κτλ.». ⁴³ Και κάποιος ελβετός περιηγητής μας πληροφορεί το 1840: «Υπάρχει στην Αθήνα μια αναγνωστική εταιρεία που ονομάζεται Καζίνο. Με πήγαν σ' αυτήν. Μια αίθουσα αφιερώνεται στη σιωπή και στην ανάγνωση των εφημερίδων και των ξένων περιοδικών, σε μια άλλη είναι τα μπιλιάρδα· μια τρίτη είναι η αίθουσα της συνομιλίας, όπου σερβίρουν και καφέ, κι όπου η είσοδος του κοινού είναι ελεύθερη. Το κατάστημα είναι στο πρώτο πάτωμα». ⁴⁴ Αφού επισημάνουμε

- 43 Εφημ. *Εθνική*, 24.3/5.4.1835· σημειώνεται επίσης το κόστος της συνδρομής και το οίκημα όπου έδρευε. Το αναγνωστήριο αυτό είχε ξεκινήσει στο Ναύπλιο (για τη μεταφορά-του, βλ. εφημ. *Η Εποχή*, 1/13.11.1834, όπου και έκκληση να επιστραφούν τα δανεισμένα βιβλία). Στο Ναύπλιο είχαν ιδρυθεί και άλλα δύο αναγνωστήρια νωρίτερα, βλ. Α. Μπουτζουβή-Μπανιά, «Το Ναύπλιο στα 1828-1831», *Ο Ερασιστής*, 18 (1986) 125-130· για ανάλογα ιδρύματα στην Ερμούπολη τα ίδια χρόνια, Βασ. Βλ. Σφυρόερας, «Οι πρώτες εφημερίδες της Ερμούπολης», *Όμιλος Μελέτης του Ελληνικού Διαφωτισμού, Νεοελληνική παιδεία και κοινωνία. Πρακτικά διεθνούς συνεδρίου αφιερωμένου στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά*, Αθήνα 1995, 298 κ.ε.
- 44 Charles Schaub, «La Morée vue par la mer, Patras et Athènes», ανάτυπο από την *Bibliothèque Universelle de Genève*, Ιαν. 1842, 40· αντίτυπο στη Βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου Κρήτης (DSM 41950)· πβ. Bertrand Bouvier, «La Grèce sac au dos. Les excursions de Charles Schaub en 1840 et 1862», *XIVe Colloque international des Néo-hellénistes francophones / ΙΔ' διεθνές συνέδριο των γαλλόφωνων Νεοελληνιστών, Actes / Πρακτικά*, Rennes 1998, 243-246. Ο Κωνστ. Δ. Μέρτζιος, «Αι Αθήναι του 1840. Πώς τας περιγράφει ο ελβετός Charles Schaub εις το ημερολόγιόν-του», *Αθηναϊκά*, τχ. 1 (Σεπτ. 1955) 2-18· τχ. 2 (Δεκ. 1955) 30-34· τχ. 3 (Μάρτ.-Απρ. 1956) 23-29 μάλλον αντλεί από άλλο δημοσίευμα (ή από χειρόγραφο;), καθώς το χωρίο (στο τχ. 3, σελ. 28) είναι αρκετά διαφορετικό: «Υφίσταται εν Αθήναις μία Φιλολογική Εταιρεία ονομαζομένη "Λέσχη", εις την οποίαν εισήχθην. Το οίκημα, μολονότι απλούν, είναι επιπλωμένον με γούστον και αρκετά ευρύχωρον διά τον σκοπόν που προορίσθη. Συχνάζεται, όχι μόνον από σοβαρούς ανθρώπους οι οποίοι αφοσιώνονται εις τα γράμματα ή τας επιστήμας, των οποίων δεν υστερούν αι Αθήναι, μάλιστα δύνανται να καυχώνται διά μερικούς που έχουν προοδεύσει εις την ελληνικήν φιλολογίαν και εις τας φυσικάς επιστήμας, αλλά και από νέους πάσης ηλικίας, οι οποίοι περνούν αρκετές ώρες εις την Αίθουσαν του Αναγνωστηρίου». Ο Charles Schaub (1808-1900) ταξίδεψε και το 1862 στην Ελλάδα, βλ. *Excursion en Grèce au printemps de 1862*, Γενεύη 1863· πβ. και *Poèmes grecs modernes*, Γενεύη 1864, *Contes et poèmes grecs modernes*, Γενεύη-Παρίσι 1865. Ένα παρόμοιο αναγνωστήριο που μνημονεύεται στα 1848 μάλλον απευθυνόταν στη γερμανόφωνη παροικία, βλ. Χριστιάνα Λυτ, *Στην Αθήνα του 1847-48*, Αθήνα 1991, 185, 178.

την έλλειψη βιβλίων στην αίθουσα του αναγνωστηρίου, έρχονται οι απορίες ή μάλλον οι άγνοιες: πρόκειται για ένα ή για δύο καταστήματα, για πόσο διάστημα λειτούργησαν, ποιοι σύχναζαν; Αρκετά χρόνια αργότερα, 1863, όταν ο Αλέξ. Ρ. Ραγκαβής περνάει από τη Ζάκυνθο εντυπωσιάζεται από το αναγνωστήριο της αντίστοιχης λέσχης «πολύ λαμπρότερον πάντων των τότε ομοίων καταστημάτων εν Αθήναις»· υπήρχαν λοιπόν κάποια, και οφείλουμε να τα βρούμε.⁴⁵

«Κάνω πολύ μονότονη ζωή», έγραφε η βασίλισσα Αμαλία στον πατέρα-της τον Οκτώβρη του 1850. «Φρόντισα όμως να υπάρξουν εφέτος θεατρικές παραστάσεις, για την ακρίβεια, όπερα. Θεωρώ ότι είναι κάτι που θα προσελκύσει τους ξένους, και θα τους κρατήσει εδώ, γιατί διαφορετικά δεν ξέρουν πώς να περάσουν τα βράδια-τους».⁴⁶ Το είδαμε, άλλωστε, στην Αθήνα ή στη Σύρο, στο θέατρο περνούσαν οι ξένοι τα βράδια-τους. Η άλλη δυνατότητα ήταν οι χοροί του παλατιού, κι οι δεξιώσεις πρέσβων ή μεγαλουσιάνων· ο Αμπού είχε κληθεί κάποιες φορές σ' αυτές τις μαζώξεις, και τις περιγράφει, αλλά λογοτέχνες –εκτός ίσως από τον Αλέξανδρο Ρ. Ραγκαβή– δεν φαίνεται να προσκαλούνταν εκεί. Από τα γράμματα της Αμαλίας διαπιστώνουμε ότι αγνοούσε ακόμα και του Αλέξανδρου Σούτσου το όνομα –«ένας κάποιος» τον ονομάζει, δυο φορές μάλιστα–, και σίγουρα δεν διανοήθηκε ποτέ πως θα μπορούσε και να καλέσει και κανένα ποιητή στους χορούς των ανακτόρων.⁴⁷ Στα

45 Αλέξ. Ρίζος Ραγκαβής, *ό.π.*, Γ', Αθήνα 1930, 124· πβ. και 493, όπου αναφέρεται σε «συνεδρία της Ελληνικής Λέσχης» (θα εννοεί τον «Εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικό Φιλολογικό Σύλλογο») το 1870. Σημειώνω πάντως ότι στα Επτάνησα υπήρχαν και περισσότερα και παλαιότερα αναγνωστήρια· στα 1819 είχε δημιουργηθεί, και λειτούργησε έως το 1822, η «Λεσχιώτης Εταιρεία» όπου λειτουργούσε και αναγνωστήριο (βλ. Παν. Χιώτης, *Ιστορικά απομνημονεύματα Επτανήσου*, Στ', Ζάκυνθος 1887, 263-264)· το 1836 στην Κέρκυρα έχουμε την ίδρυση της «Αναγνωστικής Εταιρείας» –που λειτουργεί έως σήμερα– καθώς και της Φιλολογικής Εταιρείας, και στην Κεφαλονιά τον «Αγγλοϊόνιο Σύλλογο» (βλ. Χιώτης, *ό.π.*, 260-261, 263, 264).

46 *Ανέκδοτες επιστολές της βασίλισσας Αμαλίας στον πατέρα-της, 1836-1853*, μτφρ. και επιμ. Βάνα Μπούσε και Μίχαελ Μπούσε, Β', Αθήνα 2011, 663, πβ. και 661: «Έχει συσταθεί τώρα μια εταιρεία που προσπαθεί να ιδρύσει θέατρο. Θα ήταν πολύ καλό για την Αθήνα, γιατί θα μπορούσε να προσελκύσει πολλούς ξένους», οι οποίοι δεν έρχονται μη έχοντας πώς να περάσουν τα βράδια-τους.

47 *Ανέκδοτες επιστολές της βασίλισσας Αμαλίας*, *ό.π.*, Α', 450 (το 1839), και Β', 508

1877 ο παλιός απόφοιτος της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής Εμίλ Γκέμπχαρτ υπερασπιζόταν με πάθος την αγάπη των Ελλήνων για τη γνώση· για να το αποδείξει ανέφερε ονομαστικά όσους προωθούσαν τις αρχαιολογικές έρευνες· ο μόνος «λογοτέχνης» είναι ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, που όμως αναφέρεται με την ιδιότητα του πολιτικού: καθώς οι «ποιητές» δεν ανήκαν στις εύρωστες οικονομικές τάξεις, δεν είχαν τη δυνατότητα να γνωριστούν με τους ξένους.⁴⁸

Υποθέτω πως ο μόνος τρόπος ν' αναζητήσει κανείς έναν λογοτέχνη θα ήταν τα γραφεία των εφημερίδων, των περιοδικών ή τα τυπογραφεία. Από το 1851 θα μπορούσε ένας ξένος που κατοικούσε στην Αθήνα να παραστεί και στην απονομή των βραβείων στους ποιητικούς διαγωνισμούς, αλλά ο μόνος που ενδιαφέρθηκε ήταν ο ελληνο-γάλλος Γεμενής, αυτός που μας άφησε και τη γνωστή περιγραφή της τελετής⁴⁹ – ίσως στα 1852-53, που ο Αμπού βρισκόταν στην Ελλάδα, οι διαγωνισμοί να μην είχαν ακόμα αποκτήσει φήμη (ή μπορεί να έλειπε και σε περιοδεία). Μία άλλη ευκαιρία θα μπορούσαν να είναι οι διαλέξεις του Γεωργίου Τερτσέτη στις 25 Μαρτίου, που πρέπει να άρχισαν από το 1854· οι συναντήσεις που οργάνωναν

(το 1849).

48 Μεταφράζω εδώ ολόκληρο το χωρίο: «Αν ανατρέξουμε στα ονόματα των προσώπων που έχουν συνδεθεί με την ενίσχυση της ενθάρρυνσης των ελληνικών σπουδών στη Γαλλία», της γνωστής δηλαδή Association pour l'encouragement des études grecques en France, «θα συναντήσουμε όλους τους ξεχωριστούς Έλληνες, πολιτικούς όπως ο κ. Δεληγιάννης, ο κ. Ζαΐμης, ο κ. Ραγκαβής· τις κεφαλές της ορθόδοξης εκκλησίας, τον Γεράσιμο, μητροπολίτη Χαλκηδόνος, τον Γλυκά, επίσκοπο της Ίμβρου· το Γυμνάσιο των Ιωαννίνων, τους Μαυροκορδάτους, τους καθηγητές της Αθήνας, τους εμπόρους που έχουν όνομα στην Ευρώπη, τους Ροδοκανάκηδες, τους Ζαφειρόπουλους, τους Ζαρίφηδες της Μασσαλίας, τους Ζωγράφους της Κωνσταντινούπολης, ως και το όνομα του τάδε φοιτητή που ήρθε από τη Σμύρνη στο Μονπελιέ για να σπουδάσει ιατρική. Αλλά και τη μικρή πατρίδα του ελληνικού βασιλείου οι Έλληνες του εξωτερικού, οι έμποροι είτε οι τραπεζίτες του Λονδίνου, της Μασσαλίας, της Τεργέστης, της Αλεξάνδρειας, της Βιέννης, της Οδησού, του Φαναρίου, την περιβάλλουν με μια μέριμνα υϊκή: όλα τα σημαντικά έργα, πανεπιστήμιο, μουσεία, πολυτεχνική σχολή, Γυμνάσια, νοσοκομεία, υποτεροφίες για φοιτητές, αρχαιολογικές ανασκαφές, στηρίζονται στη γενναιοδωρία-τους», Emile Gebhardt, *Souvenirs d'un vieil Athénien*, Παρίσι 1911, 266.

49 Βλ. Pan. Moullas, *Les concours poétiques de l'Université d'Athènes 1851-1877*, Αθήνα 1989, 52-53.

οι ποικίλοι σύλλογοι, με πρώτο νομίζω τον «Παρνασσό», άρχισαν από το 1867,⁵⁰ και πύκνωσαν κατά τη δεκαετία του 1870.

Οι «υποκειμενικές» λοιπόν πληροφορίες, ή έστω η απουσία-τους, μας οδήγησαν σ' ένα «αντικειμενικό» πρόβλημα: στην κοινωνικοποίηση του λογοτέχνη και της λογοτεχνίας. Πόσο συναντιόντουσαν μεταξύ-τους· ένιωθαν άραγε πως τους συνδέει κάτι που θα έπρεπε να βρεθούν και να το συζητήσουν; Δεν το ξέρουμε ούτε κι αυτό. Και βέβαια οι δύο Σούτσοι και ο Ραγκαβής είναι άτομα εξέχοντα, Φαναριώτες· μιλούν μόνοι-τους απέναντι στο σύνολο. Οι άλλοι όμως, οι διάδοχοι και οι μικρότεροι; Ο Ορφανίδης, ο Ζαλοκώστας, ο Παρμενίδης, ο Καρασούτσας, ο Ν. Σαλτέλης, οι νεοσσοί –σκέφτομαι τον Μύρωνα Νικολαΐδη που ήρθε λίγο μετά το 1852 από τη Σύρο στην Αθήνα, κι ονειρευόταν ποιητικές δόξες– ή άλλους σαν κι αυτόν: πού θα βρίσκαν τους μεγαλύτερους να ρωτήσουν, ν' ακούσουν έναν καλό λόγο, να μάθουν τα μυστικά της επιτυχίας; Στα *Απομνημονεύματα*-του ο Αλέξ. Ρ. Ραγκαβής αναφέρει ελάχιστους ποιητές· κάποιους τους ονομάζει φίλους-του, όπως τον Σκυλίτση, λόγου χάρη, αλλά κι αυτόν, όπως και τον Παρμενίδη, τους αναζητεί και τους ψάχνει όταν βρίσκεται στο εξωτερικό.⁵¹

Συζητώντας κάποτε με τον Βασίλη Παναγιωτόπουλο για τα κενά των επισκοπικών καταλόγων της Μικράς Ασίας κατά την τουρκοκρατία, μου είχε πει έναν λόγο περί της μεθόδου: «καμιά φορά η έλλειψη πηγών μπορεί να σημαίνει κι έλλειψη γεγονότων». Μπορεί λοιπόν η απουσία πληροφοριών για την «κοινωνικοποίηση» του λογοτεχνικού πεδίου να μην οφείλεται στην άγνοια των πηγών παρά στην ίδια την ανυπαρξία-της. Αν κάποια στιγμή βεβαιωθούμε πως έτσι ήταν τα πράγματα, ίσως να αποκτήσουμε ένα ακόμα τεκμήριο για τη μοναξιά των ρομαντικών ποιητών.

50 Κωνστ. Α. Βοβοβλίνης, *Το χρονικό του «Παρνασσού» (1865-1950)*, Αθήνα 1951, 15.

51 Αλέξ. Ρ. Ραγκαβής, *ό.π.*, Β', Αθήνα 1895, 196 (με τον Παρμενίδη στο Παρίσι), Γ', Αθήνα 1930, 369· φυσικά συναντιέται διαρκώς με τους δύο Σούτσους (στο Ναύπλιο, το 1830-31 είχαν φτιάξει κι έναν λογοτεχνικό κύκλο με τον Διον. Ταγιαπίερα ως «μεγάλο», Α', 1894, 273-274)· πολύ συχνά αναφέρει και τον Τανταλίδη.

ΜΙΚΡΟ ΕΠΙΜΕΤΡΟ

Τύχες του Edmond About στην ελληνική παιδεία

Εκτός από τα δεκατέσσερα λήμματα που εμφανίζονται αν θέσουμε ως λήμμα το «About» και το «Αμπουτ» στη βιβλιογραφία του 19ου αιώνα (Βιβλιολογικό εργαστήριο Φίλιππος Ηλιού, Μουσείο Μπενάκη), και τις νεότερες μεταφράσεις των δύο σημαντικότερων έργων-του που σημειώνονται εδώ στις υποσημειώσεις 9 και 10, η εργογραφία του Αμπού μπορεί να συμπληρωθεί με μια τουλάχιστον ακόμα μετάφραση έργου-του, Εδμόνδος Αμπού, *Η μύτη του συμβολαιογράφου*, μτφρ. Κ. Μπαστιάς, Αθήνα 1926.

Δεν έχω διερευνήσει πώς υποδέχθηκε το βιβλίο ο γαλλικός τύπος-γνωρίζω μονάχα την έξυπνη και άκρως φιλελληνική παρουσίαση, μεταφρασμένη στην *Πανδώρα*, «Σαιν-Μάρκου Γιραρδίνου, Άρθρον περί βιβλίου πραγματευομένου περί της Ελλάδος», 5 (15.11.1854) 368-375· είναι όσο ξέρω η πρώτη μαρτυρία για την πρόσληψη του ζητήματος στον ελληνικό χώρο. Από τον κατάλογο της βιβλιοθήκης του Στρατή Τσίρκα (σήμερα στο Ε.ΚΕ.ΒΙ.) εντοπίζω: Michel Grodent, «Edmond About et la Grèce, ou Le roi des montagnes décrypté», ανάτυπο από *La Revue Générale*, Ιούν.-Ιούλ. 1977.

Σημειώνω παρακάτω με χρονολογική σειρά όσες άλλες πληροφορίες έχω εντοπίσει:

- 1858: Τον σατιρίζει ο Θ. Ορφανίδης και τον ονομάζει «κατάπτυστον υβριστήν-μας» στο *Χίος δούλη ... Τίρι-Λίρι*, Αθήνα 1858, 253 και πολλαχού (πβ. και: *Άπαντα*, Αθήνα 1915, 51, 60 κ.ε., 66 κ.ε., 72 κ.ε., 79 κ.ε., 84 κ.ε., 90)
- 1859: Αναφορά, μάλλον θετική, σε επιστολή του Γεωργίου Μαυροκορδάτου στον αδελφό-του Νικόλαο (Παρίσι, 12.5.1859) για το έργο του About, *La Question Romaine* (έχει μτφρ. Ελληνικά, 1860), βλ. Νίκα Πολυχρονοπούλου-Κλαδά, *Γεώργιος Αλέξ. Μαυροκορδάτος (1839-1902)*, Αθήνα 1996, 70.

- 1859: Τον κατηγορεί ο Α. Β. στα προλεγόμενα του *Πολιορκία και άλωσις Κωνσταντινουπόλεως υπό Μορτμάννου*, Αθήνα 1859, 2-3 υποσημ.
- 1860: Αχιλλέας Παράσχος, «Εγερτήριο», *Ω κλίνω γόνυ έμπροσθεν εγώ των Φιλελλήνων*· τον Άβουτ τον περιφρονώ, θρηνώ τον Λαμαρτίνο..., *Ποιήματα*, Β', Αθήνα 1881, 98.
- 1867: Μαρίνος Παπαδόπουλος Βρετός, «Δύο τύποι περιηγητών εν Ελλάδι», «Ο δόκτωρ Μ... ήτον ο πρόδρομος του Αβούτ!», *Εθνικόν Ημερολόγιον*, 7 (Παρίσι 1867) 119 [=Μαρίνος Παπαδόπουλος Βρετός, *Ο πατροκατάρατος και άλλα αφηγήματα*, επιμ. Λάμπρος Βαρελάς, Αθήνα 2004, 294]
- 1869: εφημ. *Αλήθεια* (Αθήνα 22.2.1869) σελ. 2, μεταφέρεται από τη γαλλική εφημ. «Γαλάτης» θετική αναφορά του Αμπού για την Ελλάδα.
- 1873: Αχιλλέας Παράσχος, «Αλφρέδος», *Βλέπεις τους χρόνους τους καλούς της Δύσεως εισέτι, ουχί τους χρόνους του Αμπού, της σήψεως τα έτη...*, *Ποιήματα*, Α', Αθήνα 1881, 96.
- 1878: Θετική κρίση του Αναστ. Γούδα στον Joseph Reinach, *Voyage en Grèce*, II, Παρίσι 1879, 167-172 (βλ. και: *Ανταποκρίσεις από την Ελλάδα 1879-1897... Ζοζέφ Ρενάκ, Σαρλ Μωρράς, Ζαν Μωρεάς*, μτφρ. Πύργος Τόλιας και Ειρήνη Λούβρου, Αθήνα 1993, 29-33)· πβ. Κ. Θ. Δημαράς, «About απολογία», *Σύμμικτα*, Α', επιμ. Αλέξης Πολίτης, Αθήνα 2000, 335-336 και 376-377.
- 1885: *Εβδομάς*, 2 (1885) 20 [μνημονεύεται ο θάνατός-του]· 56 και 70-71 [συμπληρωματικά σχόλια κλπ., θετικά, υπογρ. ΔΚνς].
- 1885: Σύντομη παρουσίαση στο περ. *Κλειώ*, 1 (Λιψία 1885) 33-34.
_____: *Έσπερος* 4 (Λιψία 15/27.1.1885) 287, σύντομο σχόλιο.
- 1928: Κλέων Παράσχος, «Ο Εδμόνδος Αμπού και η Ελλάς», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαιδεία. Φιλολογικόν περιοδικόν*, τχ. 123 (25.3.1928) 4-5.
- 1937: Γρ. Ξενοπούλος: «Την αθηναϊκή φύση, το αθηναϊκό περιβάλλον, τα έβλεπα πρωτύτερα, σαν αναγνώστης, απ' έν' άλλο αριστούργημα, τον “Βασιλέα των ορέων”» (βλ. *Επιλογή κριτικών άρθρων*, επιμ. Γ. Φαρίνου-Μαλαματάρη, Αθήνα 2002, 258-259).

À la recherche de l'information objective dans les renseignements
subjectifs. Voyageurs français en Grèce vers la moitié du XIX
siècle (J.-A. Buchon, Edm. About et autres)

ALEXIS POLITIS

Résumé

L'ARTICLE rassemble les informations sur la littérature grecque moderne qu'on peut tirer d'onze voyageurs français de 1840 à 1860 (Ed. About, J.-J. Ampère, J.-A. Buchon, Flaubert, Pr. Mérimée, Ant. Proust, etc., j'ajoute aussi Hans Christian Andersen) : livres, la presse, renseignements sur les auteurs ou sur la vie intellectuelle. Les informations sont peu nombreuses; les voyageurs européens ne s'intéressaient pas spécialement à la littérature grecque moderne, tandis qu'ils nous donnent quelques renseignements sur l'éducation (les écoles, les étudiants, etc.)

Mais si on analyse ces informations et si on les compare avec les données bibliographiques en général, on peut considérer que le silence ou l'indifférence expriment assez exactement la situation de l'époque : les Grecs ont écrit et ont traduit assez, mais ils ne lisaient pas beaucoup, tandis que c'était la presse qui attirait surtout l'intérêt du public.

